

9 772515 038007 >

आनुसन्धानमूलक जर्नल

वर्ष ३ अंक २ पृष्ठांडक ६, नोभेम्बर-अप्रिल २०१५-२०

A Peer Reviewed Journal (विज्ञ समीक्षित जर्नल)

प्रवासन

PRAWASAN

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत
Samakalin Literary Academy, UK

PRAWASAN

(A Peer Reviewed Research Journal of Nepalese Literature)

(प्रवासन)

ADVISORS

Professor Michael J Hutt

SOAS University of London, UK

Professor Shiva Gautam

University of Florida, Jacksonville, USA

Professor Laxman Prasad Gautam

Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal

Shreeom Shrestha Rodan

Chairman, Laghukatha Samaj, Nepal

EDITOR-IN-CHIEF

Krishna Bajgai

Samakalin Literary Academy, UK

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Lekh Prasad Niraula

Nepal Sanskrit University, Kathmandu, Nepal

EDITORS

Dr. Krishna Prasad Upadhyaya

Samakalin Literary Academy, UK

Bishwaraj Adhikari

Oklahoma City Community College, USA

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत
Samakalin Literary Academy, UK

© Samakalin Literary Academy, UK

136 St James Road, Hertfordshire, Watford, WD18 0DX, UK
email: literarysac@gmail.com

विषयसूची

क्रमसंख्या	विषय शीर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ
१.	समकालीन नेपाली उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक अकारपत्र	- डा. दुर्गावहादुर घर्ती	१
२.	आनुभविकता विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार	- अविलाल शाह	१०
३.	सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समानता	- डा. यज्ञेश्वर निरौला	२०
४.	समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता	- विष्णुप्रसाद शर्मा	३२
५.	प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन	- रमेश भट्टराई	४२
६.	थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थाको तुलना	- डा. नारायणप्रसाद पन्थ	५२
७.	डायस्पोरिक नेपाली कथामा कोडमिश्रण	- उषा आचार्य	६१

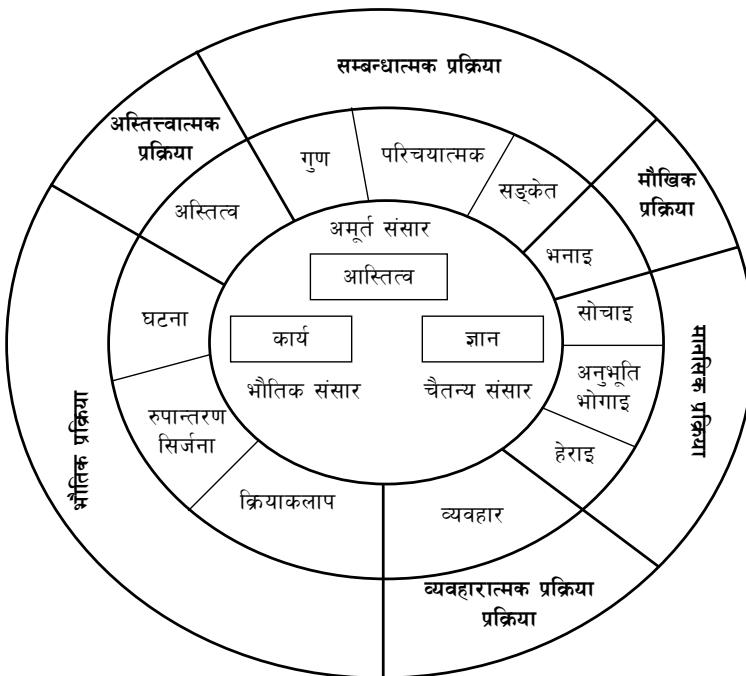

अविलाल शाह- आनुभविकता विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार

वाक्यमा प्रक्रिया केन्द्रीय तत्वका रूपमा आएको हुन्छ । यसले कामको समय, अवस्था, घटना आदिको जानकारी दिन्छ । कामका यस्ता तबरतरिकालाई अगाडि बढाउन सहभागी तत्व यसैसँग जोडिएर आएको हुन्छ । प्रक्रिया र सहभागी दुवै तत्व परिवेश/वातावरणसँग सम्बन्धित छन् । त्यसैले प्रक्रियाले नै सहभागी र परिवेशलाई एकअर्कासँग जोडेको हुन्छ । यिनै तत्वको आधारमा आनुभविक अर्थको खोजी गरिन्छ । यी तत्वहरूको चर्चा यसप्रकार गरिन्छ :

प्रक्रिया

वाक्यमा प्रमुख तत्वको रूपमा रहने क्रियाले अन्य भाषिक तत्वलाई निश्चित भूमिका प्रदान गरेको हुन्छ । क्रियाले भूमिका प्रदान गर्ने तरिकालाई प्रक्रिया भनिन्छ । प्रक्रियाले वाक्यमा सहभागीहरूको भूमिका र यसको परिवेशसँगको सम्बन्धको व्याख्या गर्दछ (*Flowerded*, सन् २०१६, पृ. १७) । यसमा मूलतः कर्मकताले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । कर्मकताका आधारमा वाक्यका सकर्मक र अर्गेटिभ गरी दुई प्रकारका संरचनात्मक स्वरूप हुन्छन् । सकर्मक संरचनामा प्रायोजक (causer) र प्रभावित (affected) सहभागी हुन्छन् (बन्धु, २०५७, पृ. १३५) । कार्यव्यापार, घटना, अवस्था र सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रक्रिया भनिन्छ । प्रक्रियाका प्रकार र यसबाट आनुभविक अर्थ प्राप्तिका तरिका वा आधारलाई तलको रेखाचित्रमा देखाइएको छ :

रेखाचित्र २

आनुभविक अर्थ प्राप्ति प्रक्रियाको व्याकरण

(Halliday and Matthiessen, सन् २०१४, पृ. २१६)

माथिको रेखाचित्रका आधारमा प्रक्रियाका प्रकारको चर्चा यसरी गरिन्छ :

भौतिक प्रक्रिया : भौतिक प्रक्रिया कार्यकलाप र घटनासँग सम्बन्धित छ । यस प्रक्रियामा कार्यको प्रस्तुति हुन्छ । जा, हान, चढ, लड, उफ, दगुर, आइपुग, ढोड, खा आदिजस्ता आधार पदबाट बनेका क्रियाहरूले भौतिक प्रक्रियालाई

रीति सङ्ख्या ≠ ० प्रतिशत ≠ ०	तरिका									
	ढड्ग									
	माध्यम									
	गुण									
	तुलना									
	परिणाम									
प्रयोजन सङ्ख्या ≠ ० प्रतिशत ≠ ०	कारण									
	उद्देश्य									
	निमित्त									
आकस्मिकता सङ्ख्या ≠ ० प्रतिशत ≠ ०	सर्त									
	अनिर्वायता									
	कठिनाई									
भूमिका सङ्ख्या ≠ ० प्रतिशत ≠ ०	बहाना									
	परिणाम									

निष्कर्ष

भाषाका चारवटा अधिप्रकार्यमध्ये आनुभविक अधिप्रकार्यमा पाठमा मुख्य घटकका रूपमा रहने वाक्यात्मक संरचनामा प्रतिफलित अर्थको खोजी गरिन्छ । भाषाले वर्णन गरेको विषयलाई बुझाउने काम आनुभविक अर्थले गर्दछ । सकर्मकताका आधारमा वाक्यमा भएका प्रक्रिया, सहभागी र परिवेशको व्याख्या गरी आनुभविक अर्थ प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्ता आनुभविक अर्थहरू अमूर्त संसार, भौतिक संसार र चैतन्य संसारबाट ग्रहण गरिएका हुन्छन् । वाक्यमा रहेका पदहरूको भौतिक, मानसिक, व्यवहारात्मक, सम्बन्धात्मक, मौखिक, र अस्तित्वात्मकजस्ता प्रक्रिया, कर्ता, लक्ष्य, संवेदक, दृश्य घटना, वाहक, परिचायक, वाचक, व्यवहारक, र विद्यमान वस्तुजस्ता सहभागी र विस्तार, ठाउँ, संलग्नता, रीति, प्रयोजन, आकस्मिकता र भूमिकाजस्ता परिवेशको विश्लेषण गरी कुनै पनि संकथनको आनुभविक अर्थको निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- गौतम, देवीप्रसाद. (२०६८). 'सङ्करण विश्लेषण'. रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड). राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा.). काठमाडौँ: रत्न पुस्तक झण्डार, पृ. ५७-५९ ।
- वन्द्यु, चूडामणि. (२०५७). भाषाविज्ञानका सम्प्रदाप. काठमाडौँ, एकता बुक्स ।
- शर्मा, माहनराज. (२०६३). समकालीन समालोचना: सिद्धान्त र प्रयोग. (दोस्रो संस्क.). काठमाडौँ: अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन ।
- रेर्मी, भीम नारायण. (सम्पा.). (२०७२). भाषाविज्ञान शब्दावली. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा -प्रतिष्ठान ।
- Brown, G. and Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flowerdew, J. (2013). *Discourse in English language education*. London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Gee, J. P. (1999). *An Introduction to discourses analysis: Theory and method*. London: Routledge.
- Halliday, M.A.K & Matthiessen, C.M.I.M. (2014). *An introduction of functional grammar*. 4th ed. London: Edward Arnoid.
- Mardani, T. (2016). *Thematic structure: A study on English and Persian*. Iran: Linguistic Archives.
- McCharthy, M. (1991). *Discourse analysis for language teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schiffrin, D. (1987). *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, J.R. (2001). *Cohesion and texture*. In Schiffrin, Tannen and Hamilton (eds.). 35-53.

सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समानता

डा. यज्ञेश्वर निरौला*

सार

भाषाका सामाजिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, व्यक्तिभेद र प्रयोजनपरक भेद गरी विभिन्न भेद पाइए तापनि भौगोलिक भेदलाई भाषिका भन्ने गरिन्छ । नेपालको सुदूरपश्चिममंडो पहाडी क्षेत्रका अधिकांश वक्ताले जुन बोली प्रयोगमा ल्याएका छन् तिनमा भाषिक क्षेत्रपिच्छे अलग अलग भेद देखा परेका छन् । भाषिका मापनको महत्त्वपूर्ण आधार भाषिक समानता मापन हो । यस भेगमा रहेका अछाम, बाजुरा, बझाड, डुम्राकोट, निरोली, डडेलधुरा, दुहु, मार्मा, लेकम, पुचौडी, चुहागढ, मल्लो सोराढ आदि विभिन्न भाषिक क्षेत्रको बोली अलग अलग भाषा नभएर एउटै भाषाका भिन्नाभिन्न भाषिका हुन् भन्ने कुरा यस शोधलेखमा भाषिक समानता मापनका माध्यमबाट पुष्टि गरिएको छ । आधारभूत सय शब्दलाई भाषिक समानता मापन गर्ने आधार बनाइएको छ र सुदूरपश्चिममंडो पहाडी क्षेत्रमा बोलिने भाषिकामा सय शब्द सङ्कलन र भाषिका मापन गरी प्रत्येक भाषिक क्षेत्रमा बोलिने यहाँको बोलीलाई भाषिका मापनका आधारमा एउटै भाषाका भाषिका हुन् भनी निष्कर्ष निकालिएको छ । नेपाली भाषाको पुर्वेली भाषिकाभन्दा फरक ढाँचा र शैलीमा बोलिए तापनि पुर्वेली भाषिकाकै सापेक्षतामा सङ्कलित सामग्रीलाई विश्लेषण गर्दा सुदूरपश्चिममा बोलिने विभिन्न भाषिकाहरू पनि नेपाली भाषाकै भौगोलिक भाषिका हुन् भन्ने तथ्य यस अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आधारभूत शब्दावली, भाषिका शृङ्खला, भाषिका सञ्जाल, मापन, शब्दतत्त्व ।

परिचय

नेपाली भाषाका धेरै क्षेत्रीय भेदहरू विकास भएको जोन विम्स (सन् १९६७), जी.ए. ग्रियर्सन (सन् १९९६), टर्नबुल (१९२३), सूर्यविक्रम ज्ञवाली (१९९०), कमला साङ्कृत्यायन (२०१७), दयानन्द श्रीवास्तव (सन् १९६२), भोलानाथ तिवारी (२०२०), बालकृष्ण पोखरेल (२०१९, २०२२, २०३१ र २०५५), चूडामणि उपाध्याय रेग्मी (२०२५), तिमिल्सना (२०५०), निरौला (२०५०), सुवेदी (२०५१), आचार्य (२०५३) र दुड्गाना (२०५३) ले उल्लेख गरेका छन् । एउटै समयमा भिन्नाभिन्न ठाउँका भिन्नाभिन्न वक्ताले प्रयोग गर्ने एउटै भाषाका बेगलाबेगलै भेदलाई क्षेत्रीय भाषिका भिन्नन्छ । यस शोधलेखमा नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा रहेको भाषिक समानताको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशमा दार्चुला, बैतडी, डडेलधुरा, कञ्चनपुर, बझाड, बाजुरा, अछाम, डोटी र कैलाली गरी जम्मा नौवटा जिल्लामध्ये कञ्चनपुर र कैलाली जिल्लाको पहाडी क्षेत्र तथा दार्चुला, बैतडी, डडेलधुरा, बझाड, बाजुरा, अछाम र डोटीमा नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरू बोलिन्छन् । बालकृष्ण पोखरेल (२०३१) का अनुसार यस क्षेत्रमा ओरपच्छिमा, मफ्फपच्छिमा र परपच्छिमा भाषिका बोलिन्छन् । तिमिल्सना (२०५०), निरौला (२०५०), आचार्य (२०५३) र दुड्गाना (२०५३) का अनुसार यस क्षेत्रमा दार्चुलाली, बैतडेली, डडेलधुराली, बझाडी, बाजुराली, अछामी र डोट्याली भाषिका बोलिन्छन् । तर, हर्कबहादुर शाही (२०७०) का अनुसार अछाममा नेपाली भाषाको अछामी भाषिका नबोलेर अछामी भाषा नै बोलिन्छ । अद्वनितात्त्विक एवम् रूपतात्त्विक दृष्टिले सुदूरपश्चिममंडो पहाडी क्षेत्रका अलग अलग जिल्लाको बोलीमा भिन्नाभिन्न विशेषता पाइन्छन् । नेपालको सुदूरपश्चिममा बोलिने भाषिकाहरूविच रहेको भाषिक समानताको पूर्वकल्पनालाई आधार बनाएर यो शोधलेख तयार पारिएको छ ।

* उपप्राध्यापक, त्रिवि, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौं

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समानताको मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । उपर्युक्त समस्यामा आकृष्ट भएका जिज्ञासाको समाधान गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य हो ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

एउटै भाषाका भिन्नाभिन्न क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेदमा रहेका शब्दहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग हुने आधारभूत शब्दमा कर्तिको मिल्दोजुल्दो छ, भन्ने गरिएको तुलनात्मक अध्ययनबाट जे निष्कर्ष निस्कन्छ त्यो नै भाषिक समानता हो (हकेट, सन् १९५८, पृ. ३२३) । वास्तवमा उही भाषाका भिन्नाभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग गरिने शब्दको ध्वनितात्त्विक एवम् शब्दतात्त्विक रूपमा गरिएको भाषिक समानताको तुलनात्मक विश्लेषणबाट आएको निष्कर्ष नै भाषिका समानता मापन हो । बुसमन (सन् १९९६, पृ. ७७) ले भाषिक समानता मापनको परिणाममा कुन भाषिका क्षेत्रको कुन भाषिका क्षेत्रसँग कति प्रतिशत समानता छ, भन्ने कुरा नै भाषिक समानता रहेको तथ्य अधिकारेका छन् । भाटिया (सन् १९७३, पृ. ९) ले पचास प्रतिशत र त्यसभन्दा माथि भाषिक समानता रहँदासम्म र बेर्गम्यान (सन् १९९०, पृ. ७६) ले सतरी प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी तथा ब्लेयर (सन् १९९७, पृ. २५) ले साठी प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी भाषिक समानताको अवस्था रहँदा उही भाषाका भाषिका हुन्छन् भन्ने मान्यता उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा आधारभूत सय शब्द सुदूरपश्चिमका पहाडी सात जिल्लामा बोलिने स्थानीय भाषामा अनुवाद गर्न लगाई भाषिक समानता मापन गरिएको छ । यसरी भाषिक समानतालाई तुलनात्मक रूपमा मापन गर्दा साठी प्रतिशतभन्दा बढी भाषिक समानता मिलेको नतिजा प्रस्तुत अनुसन्धानमा प्राप्त भएको छ । यस्तो अवस्थामा सबै क्षेत्रको बोली उही भाषाको भाषिका मान्न मिल्ने ब्लेयरको धारणा छ । प्रस्तुत शोधलेखमा ब्लेयरकै धारणालाई आधार मानेर तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

अध्ययन विधि

यो शोध लेख तयार पार्ने क्रममा मोरिस स्वाडेस (सन् १९५५) ले उल्लेख गरेका सय शब्दसूचीलाई नेपालीमा रूपान्तर गरी नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाका वक्ता बसोबास गर्ने मूल थलो कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाको पहाडी क्षेत्र तथा दार्चुला, वैतडी, डेलधुरा, बझाङ, बाजुरा, अछाम र डोटीमा बसोबास गरेका कृषि पेसामा संलग्न ३० वर्षभन्दा माथिका र ७० वर्षभन्दा मुनिका वक्तालाई सूचक बनाई सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा दार्चुला डाँडाकोटका ४० वर्षीय हरिप्रसाद ओझा, वैतडी श्रीकेदारका ६५ वर्षीय हरप्रसाद भट्टट, डेलधुरा भद्रपुरका ३७ वर्षीय टेकराज पाण्डेय, बझाङ माझीगाउँका ६८ वर्षीय कुम्भेन्द्र रोकाया, बाजुरा ब्रह्मतोलाकी ३५ वर्षीय सरिता थापा, अछाम मस्टामाडौँका ७० वर्षीय मोहनसिंह कुँवर तथा डोटी पोखरीका ६० वर्षीय पद्मराज जोशी यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीका सूचक हुन् । उपर्युक्त सूचकबाट सङ्कलित शब्दलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । सुदूरपश्चिमका भाषिकामा भएका विभिन्न अध्ययन र भाषिका विश्लेषणका आधार तयार पार्ने क्रममा अध्ययन गरिएका विभिन्न सैद्धान्तिक विषयसँग सम्बद्ध लेखरचना, पुस्तक आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक सामग्री क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिबाट र द्वितीयक सामग्री पुस्तकालयीय अध्ययनबाट प्राप्त गरिएको छ ।

आधारभूत सय शब्द सूची विश्लेषणका निम्न जोन विभिन्न (सन् १९८९) ले विकास गरेको ‘कग’ कम्प्युटर सफ्टवेयर उपयोग गरिएको छ । विभिन्न भाषिकामा रहेका आधारभूत सय शब्द सङ्कलन गरी तिनै शब्दका आधारमा ध्वनितात्त्विक एवम् कोशीय समानता पहिल्याउन विकसित भएको यस सफ्टवेयरले भाषिकागत समानतालाई प्रतिशतमा मापन गरी कुनै एक भाषिका अर्को भाषिकासित कति प्रतिशतसम्म समान छ, भन्ने कुरा प्रस्तुसँग देखाउँछ । सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूका सूचकबाट सङ्कलित आधारभूत सय शब्द सूचीलाई आवश्यक ढाँचामा व्यवस्थापन गरिएको छ । एउटा क्षेत्रका एक जना सूचकले एउटा शब्दको एकभन्दा बढी प्रयोगलाई सूचनाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस्ता वैकल्पिक प्रयोग शब्दगत र उच्चारणगत दुवै देखिएका छन् । ‘कग’ मा एकभन्दा बढी प्रयोगलाई प्रतिविष्ट

डा. यजेश्वर निरौला- सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समाजता

दिन नमिले सीमामा बस्नुपर्ने वाध्यताले सबै सूचनामध्ये कुन चाहिँ सूचना बढी प्रयोग गरिन्छ भनेर सूचकबाटै निर्क्योल गरी जुन सूचना त्यहाँका धेरै वक्ताले बढी प्रयोग गर्दछन् त्यसैलाई 'कग' उपकरणमा प्रविष्टि दिइएको छ। सूचकबाट लिइएको सामग्रीमा त्रुटि हुन सक्ने सम्भावनालाई न्यूनीकरण गर्न एउटा क्षेत्रका एकभन्दा बढी सूचकबाट सामग्री सङ्कलन गरिए तापनि यस शोधलेखमा प्रत्येक क्षेत्रका एक एक जना सूचकको मात्र नाम समावेश गरिएको छ। शब्दसूचीलाई 'कग'मा प्रविष्टिपछि ध्वनितात्त्विक एवम् शाव्दिक विश्लेषणका साथ यस उपकरणले प्रस्तुत गरेको तथ्याङ्कले भाषिकाहरूत अधारमा वृक्षारेख एवम् भाषिका सञ्जाल रेखाचित्रहरू तयार पारिएका छन्। ती रेखाचित्रले शब्द तथा ध्वनिको वंशानुगत निकटता, क्षेत्रगत निकटता र प्रतिशतगत समानता प्रस्तुत गरेका छन्।

परिमाणात्मक ढाँचामा अध्ययन भएको हुनाले प्रस्तुत शोधलेखमा नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा रहेको भाषिक समानताको अवस्थाका निम्नि त्यसै भाषिक क्षेत्रमा बसोबास गरेका सूचकबाट सम्भावनारहित नमुना छनोट पढ्नुपर्ने अन्तर्गतको उद्देश्यमूलक नमुना छनोट गरी सङ्कलन गरिएको प्राथमिक सामग्रीलाई कसाड (सन् १९७४) र ब्लेयर (सन् १९९७) का आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्राप्त तथ्यलाई समानता मापन (सिमिलारिटी म्याट्रिक्स) र विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको हुँदा यस लेखमा विश्लेषणको आगमनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ।

भाषिका शृङ्खला तथा भाषिका सञ्जाल

दुई भिन्न क्षेत्रको भाषिक भेद फरक हुन सक्छ र क्षेत्रगत दुरी जति बढ्दै जान्छ बोलीमा त्यति नै भिन्नता देखिए जान्छ। राष्ट्रको सीमान्तरले पनि भाषिक भेदमा अन्तर आउँछ। अर्कातिर बोलीको एउटा सूत्र तन्किंदै एकातिर गएर टुड्गिन्छ, भने त्यसै सूत्रको अर्को छेउ अर्को क्षेत्रतर्फ तन्किंदै जान्छ। त्यसरी तन्किंदै गएको सूत्रले एउटा भौगोलिक क्षेत्र ओगटेको हुन्छ। अर्को भौगोलिक क्षेत्रबाट ठ्याक्कै सिमाना छुट्टिने गरी नयाँ भाषिका सुरु भएको हुदैन। एउटा भौगोलिक क्षेत्रको भाषिका अर्को भौगोलिक क्षेत्रमा मिसिएको हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा त्यहाँ भाषिका सञ्जाल देखा पर्छ। यसप्रकारको भाषिका सञ्जालबाट भौगोलिक क्षेत्रमा भाषिका शृङ्खला तयार भएको हुन्छ। प्रत्येक भाषिक विन्दुमा भाषिका सञ्जाल फैलिएको हुन्छ। एउटा भाषिक विन्दु र अर्को भाषिक विन्दुका विच जुन सम्बन्ध स्थापन भएको हुन्छ, त्यसलाई भाषिका शृङ्खलाले व्याख्या गर्दछ। भाषिका शृङ्खलाले भाषिक निरन्तरता देखाउने कुरा ब्लेयर (सन् १९९७, पृ. २२) ले प्रस्तुत पारेका छन्।

शब्दसूची

यस अनुसन्धानमा मोरिस स्वाडेसले सन् १९५५ मा प्रस्तुत गरेका आधारभूत सय शब्दका आधारमा भाषिका शृङ्खला तथा भाषिक सञ्जाल प्रस्तुत पारिएको छ। आठओटै भाषिका क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका आधारभूत सय शब्दलाई आई.पी.ए.मा रूपान्तर गरी 'कग' सफलतेयरमा प्रविष्टि गराएपछि शब्दसूची तयार भएको छ। 'कग' मा प्रविष्टि दिइएका आधारभूत शब्दावलीमा देखिएका विभिन्न क्षेत्रका भाषिक भेदलाई अन्तर्राष्ट्रीय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला (आइपी) मा तलको शब्दसूचीमा प्रस्तुत गरिएको छ :

	दार्चुला	बैतडी	डडेलधुरा	बझाड	डोटी	बाजुरा	अछाम	पुर्बेली नेपाली
म	mui	m̩i	mu	mu	m̩	mu	mu	m̩
हामी	h̩am	h̩am	h̩am	h̩ame	ham	h̩ami	hamu	hami
तिमीहरू	t̩am	t̩am	t̩am	t̩ame	t̩am	t̩mi	t̩mi	timihru
यो	jo	jo	jo	jo	jo	jo	jo	jo
त्यो	tjo	tjo	tjo	tjo	tjo	tjo	tjo	tjo
को	ko	ko	ko	ko	ko	ko	ko	ko

	दार्चुला	बैतडी	डडेलधुरा	बभाड	डोटी	बाजुरा	अछाम	पुर्बेली नेपाली
के	ki	ki	ki	kja	kja	kja	kja	ke
होइन	nai	nai ho	nai	nai	nai ho	hoiñā	nai	hoiñā
सबै	soppoj	sabnī	sab	sutari	sabai	mastai	sappvī	sabvī
धेरै	dz ^h ikli	dz ^h ikli	b ^h ut	dz ^h ikkli	dz ^h ikkli	masli	masli	d ^h erli
एक	ek	ek	ek	ek	ek	ek	ek	ek
दुई	dui	dui	dui	dui	dui	dui	dui	dui
ठुलो	t ^h ulo	t ^h ulo	t ^h ulo	t ^h ulo	bulo	t ^h ulo	t ^h ulo	t ^h ulo
सानो	nano	nano	nanu	nano	nanu	nanu	nano	sano
लामो	lamo	lamo	lamo	lamu	lamu	lamo	lamo	lamo
आइमाई	g ^h agvrija	putari	swajni	dzvni	bliknī	blikini	blikeni	aimai
लोगनेमान्छे	mansλ	bavusja	mansλ	dzvna	mansλ	mant ^h λ	mais	lognemants ^h e
जना	dzvna	dzvna	dzvna	dzvna	dzvna	dzvna	dzvna	dzvna
माछ्टो	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o	mats ^h o
चरो	tsvlo	tsvlo	tsvlo	tsvlo	tsvlo	tsvlo	tsvlo	tsvlo
कुकुर	kukur	kukur	kukur	kukur	kukur	kukur	kukur	kukur
जु़म्रो	dzorō	dzvūrō	dzorō	dzvūrō	dziūrō	dzvūrō	dzvūrō	dzumro
रुख	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h	ruk ^h
पात	pat	pat	pat	pat	pat	pat	pat	pat
बिउ	bi	bi	bi	biñ	bi	bi	bi	biu
जरो	dzvlo	dzvlo	dzvlo	dzvlo	dzvlo	dzvlo	dzvlo	dzvlo
बोक्रो	bokrlō	bokrlō	bok ^h vrlō	bogvrlō	bokrlō	bokrlō	bak ^h vl	bokro
छाला	ts ^h asu	ts ^h ala	ts ^h ala	ts ^h ala	ts ^h ala	ts ^h ala	ts ^h ala	ts ^h ala
मासु	mas	sikar	sikar	sikar	sikar	masu	sikar	masu
रगत	r ^h aglt	r ^h aklt	r ^h aklt	r ^h aglt	r ^h aglt	r ^h aglt	r ^h aklt	r ^h aglt
हड्डी	haṛ	haṛ	haṛ	haṛdā	haṛ	haṛ	haṛ	haṛ
बोसो	b ^h oso	b ^h oso	b ^h oso	b ^h oso	b ^h oso	boso	b ^h oso	boso
अन्डा	ãra	ãra	ãra	p ^h ul	p ^h ul	p ^h ul	geri	londa
सिड	siŋŋā	siŋŋā	siŋ	siŋ	siŋ	siŋ	siŋ	siŋ
पुच्छर	puts ^h l̥	puts ^h l̥	puts ^h l̥i	puts ^h l̥i	puts ^h l̥	puts ^h l̥	puts ^h i	puts ^h l̥r
प्वाँख	pāk ^h	pāk ^h	p ^h kjar	pak ^h	b ^h gjal	pāk ^h	pok	pwāk ^h
कपाल	dzawlr	rwā	rwū	ruṇa	ruṇja	ruma	ruṇa	kpal
टाउको	mundō	munṭo	munṭo	munṭo	mānṭo	k ^h oro	mānṭo	tauko
कान	kan	kan	kan	kan	kan	kan	kan	kan
आँखा	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a	ãk ^h a

	દાર્ચના	કૈતડી	ડડેલધુરા	કભાડ	ડોટી	બાજુરા	અછામ	પુર્બેલી નેપાલી
નાક	nak	nak	nak	nak	nak ^h	nak	nak	nak
મુખ	muk ^h	t ^h ol	muk ^h	muk ^h	muk ^h	muk ^h	muk ^h	muk ^h
જિબ્રો	dzib ^h ro	dzib ^h ro	dzib ^h ro	dziu ^h ro	dzib ^h ro	dziu ^h ro	dzib ^h ro	dzibro
નડ	nʌŋŋʌl	nʌŋŋʌl	nʌŋ	nʌŋ	nʌŋ	nʌŋ	nʌŋ	nʌŋ
ખુટ્ટા	p̪litl̪o	p̪litl̪o	t̪l̪ija	p̪litolo	p̪litl̪o	p̪litl̪o	p̪litl̪o	k ^h utt̪a
ઘુંડો	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro	g ^h ū̄ro
હાત	hat	hat	hat	hat	hat	hat	hat	hat
પેટ	kot ^h ar	lado	b ^h ū̄ri	lado	lado	lado	lado	pet
ઘાઁટી	gʌlo	gʌlo	g ^h ā̄ti	g ^h idzʌl̪to	g ^h ā̄ti	g ^h ardhʌn	g ^h ā̄ti	g ^h ā̄ti
સ્તન	tsutsi	tsutsi	tsutsau ^h o	tsutsu	tsutsu	tsutsu	tsutsu	dud ^h
મુટુ	mut ^h	muṭu	muṭu	muṭu	muṭu	muṭu	muṭu	muṭu
કલેજો	kʌldzo	kʌldzo	kʌldzo	kʌldzo	kʌledzo	kʌledzo	kʌledzo	kʌledzo
પિઉનુ	piunu	k ^h aṇu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	piunu
ખાનુ	k ^h anu	k ^h aṇu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu	k ^h anu
ટોકનુ	kaṭtu	kaṭtu	kaṭnu	kaṭnu	kaṭnu	ṭoknu	kaṭtu	ṭoknu
હેર્નુ	d ^h eknu	d ^h eknu	d ^h eknu	d ^h eknu	d ^h eknu	dekhnu	d ^h eknu	hernu
સુન્નુ	sun̪nu	sun̪nu	sun̪nu	sunnu	sun̪nu	sunnu	sunnu	sunnu
જાન્નુ	dzaṇnu	dzaṇnu	dzaṇnu	dzhannu	dzaṇnu	dzannu	dzannu	dzannu
સુલુ	sīṇnu	sinnu	sinu	sinu	sinu	slīrṇnu	sunu	sutnu
મર્નુ	mʌrn̪u	mʌrn̪u	mʌddu	mʌrn̪u	mʌddu	mʌrn̪u	mʌnnu	mʌrn̪u
માર્નુ	marnu	maddu	maddu	marnu	maddu	marnu	marnu	marnu
નુહાઉનુ	hʌl̪d ^h unu	hʌl̪ d ^h unu	hʌl̪ nʌnu	hʌl̪d ^h unu	hʌl̪ d ^h unu	hʌl̪d ^h unu	hʌl̪ d ^h unu	nuhaunu
ઉડનુ	uṛnu	uḍdu	uḍdu	uṛnu	uṛnu	uṛnu	uṛnu	uṛnu
હિંદ્નુ	hīṭtu	hīṭtu	hīṭtu	hīṭnu	hīṭtu	hīṛnu	hīṛnu	hīṛnu
આઉનુ	aunnu	aunnu	aunlu	aunu	aulanu	aunu	aunu	aunu
પલ્ટનુ	p̪laḍdu	sinnu	g ^h oṛṭinu	seiginu	p̪laḍdu	p̪alṭinu	p̪laḍdu	p̪alṭinu
બસ્નુ	bʌsnu	bʌlinu	bʌssu	bʌsnu	bʌt̪h̪u	bʌsnu	bʌlinu	bʌsnu
ઉભિનુ	kʌlinu	kʌlinu	kʌlinu	l̪ijanu	kallinu	t̪h ^h ʌlinu	im-minu	ub ^h inu
દિનુ	dinu	dinu	dinu	dinu	dinu	dinu	denu	dinu
ભન્નુ	b ^h aṇnu	b ^h aṇnu	b ^h aṇnu	b ^h anuu	b ^h aṇnu	b ^h unnu	b ^h anuu	b ^h anuu
ઘામ	g ^h am	g ^h am	g ^h am	bel	g ^h am	g ^h am	g ^h am	g ^h am
ચન્દ્રમા	tsʌnʌnʌma	tsʌndʌrlʌma	tsʌnʌnʌma	dzun	dzun	dzun	tsʌndʌrlʌma	tsʌndʌrlʌma

	दार्चुला	बैतडी	डडेलधुरा	बभाड	डोटी	बाजुरा	अछाम	पुर्बेली नेपाली
तारो	taro	taro	taro	taro	taro	taro	taro	taro
पानी	pani	pani	pani	pani	pani	pani	pani	pani
बर्षा	bərkʰa	dzʰʌr̥t	bərikʰa	bərsa	megʰ	megʰ	megʰ	bərsa
ढुङ्गो	dʰunjo	dʰunjho	dʰunjo	dʰunjho	dʰunjho	dʰunjho	pʌro	dʰunjho
बालुवा	bʌlwa	bʌlwa	baljo	balmaṭo	bʌlwo	balwa	ballo	balwa
पृथ्वी	pirtʰiwi	dʰʌrti	pirtʰiwi	pirtʰiwi	pirtʰiwi	pirtʰwi	pirtʰiwi	pirtʰibi
बादल	badl	ħaulo	badl	badl	badl	baldo	ħauqo	badl
धुवाँ	dʰukar	dʰukā	dʰukā	dʰukal	dʰukal	dʰukal	dʰukal	dʰuwā
आगो	ago	ago	ago	ago	ago	ago	ago	ago
खरानी	sadzi	sãdzi	tsʰar	rʌkʰani	tsʰari	rʌkʰani	kʰʌrani	
बाल्नु	bʌlnu	ballu	ballu	baldu	baldu	balnu	pʰuk marnu	balnu
बाटो	baṭo	baṭo	baṭo	baṭo	baṭo	baṭo	baṭo	baṭo
पहाड	dãro	dãño	dãño	dãro	dãro	dãro	dãro	pñhar
रातो	rato	lal	lal	rato	rato	rato	rato	rato
हरियो	ħarrijo	ħarjo	ħarjo	ħarjo	ħarjo	ħarjo	ħarjo	ħarrijo
पहेलो	pelo	pělo	pělo	pelo	pělo	pelo	pñelo	
सेतो	dʰʌulo	dʰʌulo	seto	seto	dʰʌulo	sukilo	seto	seto
कालो	kalo	kalo	kalo	kalo	kalo	kalo	kalo	kalo
रात	rat	rat	rat	basa	rat	rat	rat	rat
तातो	tato	gʌrlam	tato	njailo	tato	tato	tato	tato
चिसो	tʰʌnriyo	tʰʌnriy	tʰʌnriy	tʰʌnriy	tʰʌnriy	tʰʌnno	tʰʌnriy	tsiso
भरि	bʰʌri	bʰʌri	tʌnnu	bʰʌri	bʰʌri	bʰʌri	bʰʌri	bʰʌri
नयाँ	nʌjā	nʌulo	nʌjā	nʌija	nʌulo	nʌulo	nʌulo	nʌjā
राम्रो	niko	niko	niko	rʌūro	ramro	niko	ramro	ramro
गोलो	gol	gol	gol	baṭulo	baṭulo	golo	baṭulo	golo
सुक्खा	sukka	sukka	sukka	sukjako	kʰʌrkhʌnju	sukkʰa	ruro	sukkʰa
नाम	nʌū	nʌū	naū	naū	nʌu	nau	nau	nam
दाँत	dāt	dāt	dāt	daṛa	dāt	dāt	daṛa	dāt

स्रोत : स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त सामग्री ।

पुर्बेली नेपालीको सापेक्षतामा सुदूरपश्चिमका भाषिका मापन गरिने हुनाले यस शब्द सूचीमा पुर्बेली नेपालीको सामग्री पनि उल्लेख गरिएको छ ।

आधारभूत सय शब्दको सङ्कलन एवम् विश्लेषणले एक ठाउँ र अर्को ठाउँको भाषिक भेदमा कति समानता छ, भन्ने कुरा तुलनात्मक रूपमा प्रस्त पारिएको छ । आठवटै भाषिक क्षेत्रबाट सङ्कलित शब्दसूचीलाई आइपिएमा रूपान्तर गरी प्राविष्टि दिएपछि 'कग' सफ्टवेयरका माध्यमबाट तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणबाट

डा. यजेश्वर निरौला- सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समाजता

प्राप्त नतिजा प्रतिशतमा तालिका नं. १ मा शब्दगत समानता र तालिका नं. २ मा उच्चारणगत समानता प्रस्तुत गरिएको छ।

आधारभूत शब्दावलीको शब्दगत विश्लेषण

आधारभूत सय शब्दलाई 'कग' सफ्टवेयरमा राखेपछि कुनै ऐउटा भाषिका क्षेत्रका शब्दलाई अर्को भाषिका क्षेत्रका शब्दसित दाँजेर हेर्न सकिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनका निम्न सुदूरपश्चिम च पुर्वली नेपाली गरी आठओटै भाषिका क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका आधारभूत शब्दहरूमा कुन क्षेत्रसित के कति समानता छ भनेर तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ। स्वाडेस (सन् १९५५) ले प्रस्तुत गरेको सय शब्द सूचीलाई विभिन्न सूचकबाट उनीहरूकै स्थानीय भाषामा गराइएको अनुवादलाई अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमालामा आलेखन गरियो। उक्त सबै भाषिका क्षेत्रका शब्दहरूबिच तुलना गरी शब्दगत आधारमा भाषिकागत समानता तालिका नं. १ मा प्रतिशतमा देखाइएको छ।

तालिका नं. १

सुदूरपश्चिमका भाषिकामा शब्दगत समानता

	दार्चुला	बैतडी	डोटी	अछाम	बझाड	बाजुरा	डडेलधुरा	पुर्वली नेपाली
दार्चुला		८०%	७९%	७०%	७३%	७६%	७६%	६७%
बैतडी	८०%		७४%	७०%	६७%	७१%	७६%	६२%
डोटी	७९%	७४%		८०%	७९%	७८%	७८%	६२%
अछाम	७०%	७०%	८०%		७७%	७४%	६८%	६२%
बझाड	७३%	६७%	७९%	७७%		७६%	६९%	६२%
बाजुरा	७६%	७१%	७८%	७४%	७६%		६८%	६७%
डडेलधुरा	७६%	७६%	७८%	६८%	६९%	६८%		६५%
पुर्वली नेपाली	६७%	६२%	६२%	६२%	६२%	६७%	६५%	

यो तालिका सय शब्दको भेदका आधारमा तयार भएको हो। तालिकामा दिइएको अड्कले प्रतिशत जनाउँछ। खाली कोठाले शतप्रतिशत समानता रहेको जनाउँछन्।

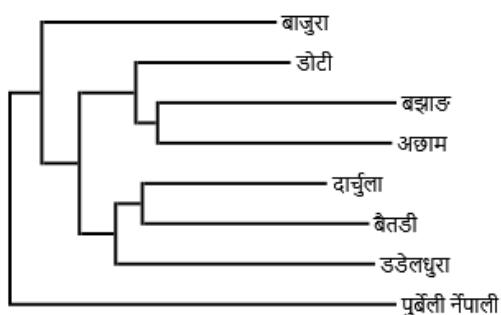
'कग' सफ्टवेयरले तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको प्रत्येक भाषिकाको शब्दगत भाषिका सञ्जाल उक्त तालिकामा देखाइएको छ। यस तालिकामा दार्चुला र बैतडी तथा अछाम र डोटीका विच सबैभन्दा बढी ८० प्रतिशतसम्म शब्दगत समानता देखा परेको छ भने पुर्वलीसँग बैतडी, डोटी, अछाम र बझाडका विच सबैभन्दा कम ६२ प्रतिशत समानता देखिएको छ। उक्त तालिकामा दार्चुला, बैतडी, अछाम र बझाडको भाषिकागत समानताको मात्रा उच्च अवस्थामा रहेको छ। साठी प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी समानता मिलेसम्म एउटै भाषाका भाषिका रहने कुरा ब्लेयर (सन् १९९०, पृ. २४) ले उल्लेख गरेका छन्। यसबाट आधारभूत शब्दसूचीको शब्दगत समानताका आधारमा उपर्युक्त भाषिक क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेद नेपाली भाषाका अलग अलग भाषिका हुन् भने प्रस्तुत हुन्छ। तालिकामा शब्दगत समानताको भाषिका शृङ्खला तथा भाषिका सञ्जाल दिइएको छ। यसबाट सुदूरपश्चिमका भाषिकाहरूमा शाखागत सम्बन्ध केकस्तो छ भने कुरा प्रस्तुत हुन्छ।

भाषिकाहरूको शब्दगत समानतालाई तल दिइएका रेखाचित्रले अभ प्रस्तु पारेको छ। रेखाचित्र नं. १ मा नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमका भाषिकाहरूको शब्दगत सम्बन्ध प्रस्तु भएको छ। यस रेखाचित्रमा सर्वप्रथम दुईवटा खण्ड छुट्टिएका छन्। पहिलो खण्डमा बाजुरा, डोटी, बझाड र अछाम रहेका छन् भने अर्को खण्डमा दार्चुला, बैतडी र डडेलधुरा रहेका छन्। पुर्वली

नेपाली दुई खण्डभन्दा छुट्टै खण्डमा रहेको छ। ऐतिहासिक तथ्य केलाएर हेर्दा कुन भाषिकाको शाखावाट कुन भाषिका कसरी विकसित हुवै आएको हो भन्ने बुझ सकिन्दै। रेखाचित्रका दुई खण्डमध्ये बाजुरा छुट्टै खण्डमा रहेको छ भने डोटी, बझाड र अछाम अलग अलग खण्डमा रहेका छन्। यस रेखाचित्रमा बझाडी र अछामी तथा दार्चुलाली र बैतडेली निकटवर्ती भाषिकाका रूपमा देखिएका छन्। तलको रेखाचित्रबाट यस कुराको अझ पुष्टि हुन्छ।

रेखाचित्र नं. १

शब्दगत आधारमा भाषिकाहरूको शाखागत छिमेकी सम्बन्ध

यस रेखाचित्रमा नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमका भाषिकाहरूको छिमेकी नातो केकस्तो छ भन्ने देखाइएको छ। शब्दगत आधारमा कुन भाषिकाको छिमेकी भाषिका कुन हो भन्ने यस रेखाचित्रले प्रस्त पारेको छ। रेखाचित्रको मूलमा पुर्वोत्ती भाषिका रहेको छ, त्यसपछि, विभाजित दुई खण्डमध्ये पहिलो खण्डमा डोटी र दोस्रो खण्डमा डडेलधुरा अलिक टाढा रहेका छन्। बझाडी र अछामी तथा दार्चुलाली र बैतडेली निकटका भाषिका रहेका उक्त रेखाचित्रबाट प्रस्त भएको छ। यस रेखाचित्रबाट छिमेकी नाताका आधारमा सबैभन्दा नजिकका भाषिका कुन कुन हुन् भन्ने पनि प्रस्त भएको छ।

सफ्टवेयर 'कग'का माध्यमबाट गरिएको विश्लेषणमा भाषिका सञ्जाल रेखाचित्र पनि प्रस्तुत गरिएको छ। तालिका नं. १ मा दिइएको भाषिकाको शब्दगत समानताका आधारमा रेखाचित्र नं. २ मा दिइएको रेखाचित्र तयार भएको छ। यस सञ्जाल रेखाचित्रमा सबैभन्दा बढी ८० प्रतिशत र सबैभन्दा कम ६२ प्रतिशत समानतालाई आधार बनाएर प्रत्येक भाषिका क्षेत्रविच रेखा कोरिएको छ।

रेखाचित्र नं. २

शब्दगत भाषिका सञ्जाल

आधारभूत सय शब्दका आधारमा उपर्युक्त सबै भाषिकाबिच अन्तरसम्बन्ध देखाइएको छ। प्रत्येक भाषिका क्षेत्रको अर्को भाषिका क्षेत्रविच रहेको भाषिकागत सम्बन्धको सञ्जाल तयार पारी बनाइएको उक्त रेखाचित्रमा अध्ययनमा समावेश गरिएका आठओटै ठाउँहरू भिन्नाभिन्न भाषिका क्षेत्रका रूपमा देखिएका छन्। माथिको भाषिका सञ्जाल रेखाचित्रले भाषिक निरन्तरतालाई पनि प्रस्त पारेको छ। दार्चुला, बैतडी, अछाम र डडेलधुराबाट सुरु भएको भाषिक निरन्तरताको रेखा सञ्जालका रूपमा डोटी, बाजुरा, बझाडसम्म फैलिएको छ।

आधारभूत शब्दावलीको उच्चारणगत विश्लेषण

स्रोत : तालिका नं. १

उच्चारणका आधारमा पनि आधारभूत सय शब्दका भाषिकागत समानता देखाइएको छ। यस अध्ययनका लागि प्राप्त सामग्रीका आधारमा उच्चारण अर्थात् ध्वनितत्त्वको तथ्यगत विश्लेषण गर्दा तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको नतिजा आएको छ। यस तालिकामा प्रस्तुत गरिएको भाषिकागत समानताको मात्रालाई प्रतिशतमा देखाइएको छ।

तालिका नं. ३

सुदूरपश्चिमका भाषिकामा ध्वनितात्त्विक समानता

	दार्चुला	बैतडी	डडेलधुरा	डोटी	बाजुरा	अछाम	बझाड	पुर्वेली नेपाली
दार्चुला		८५%	८२%	८२%	८२%	७९%	८०%	७८%
बैतडी	८५%		८३%	८१%	८०%	८०%	८८%	८४%
डडेलधुरा	८२%	८३%		८२%	८८%	७९%	७९%	७६%
डोटी	८२%	८१%	८२%		८७%	८६%	८५%	७६%
बाजुरा	८२%	८०%	७८%	८७%		८४%	८५%	८१%
अछाम	७९%	८०%	७९%	८६%	८४%		८४%	७६%
बझाड	८०%	७८%	७९%	८५%	८५%	८४%		७७%
पुर्वेली नेपाली	७८%	७४%	७६%	७६%	८१%	७६%	७७%	

यो तालिका सय शब्दसूचीका आधारमा उच्चारणगत समानताका लागि 'कग' बाट तयार पारिएको हो । तालिकामा दिइएको अङ्कले प्रतिशत जनाउँछ । खाली कोठाले शत प्रतिशत समानता रहेको जनाउँछन् ।

यो सुदूरपश्चिमेली र पुर्वेली भाषिकाका विचको ध्वनितात्त्विक समानता प्रस्तुत भएको तालिका हो । यो तालिका हेर्दा डोटी र बाजुराको भाषिकामा ८७ प्रतिशतसम्मको अत्यधिक समानता देखिन्छ । डोटी र अछाम विच ८६ प्रतिशत, डोटी बझाड, बाजुरा बझाड र दार्चुला बैतडीका भाषिकामा ८५ प्रतिशतसम्मको समानता पाइन्छ । सबैभन्दा कम बैतडी-पुर्वेलीका विच ७४ प्रतिशतसम्मको समानता देखिएको छ । तालिकामा रहेका खाली कोठाले शत प्रतिशत समानताको मात्रा जनाएका छन् । 'कग' सफ्टवेयरले तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको प्रत्येक भाषिकाको उच्चारणगत भाषिका सञ्जाललाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकामा डोटी, अछाम, बझाड, बाजुरा, दार्चुलाको भाषिकागत समानताको मात्रा उच्चतम अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ४

उच्चारणका आधारमा सबैभन्दा बढी र सबैभन्दा कम समानताको तुलनात्मक तालिका

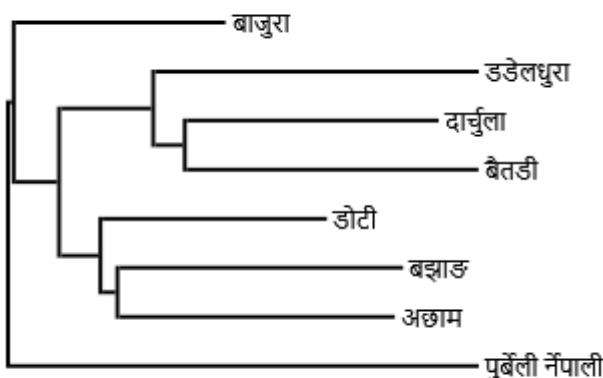
भाषिका क्षेत्र	सबैभन्दा बढी समानता		सबैभन्दा कम समानता	
दार्चुला	बैतडी	८५%	पुर्वेली नेपाली	७८%
बैतडी	दार्चुला	८५%	पुर्वेली नेपाली	८४%
डडेलधुरा	बैतडी	८३%	पुर्वेली नेपाली	७६%
डोटी	बाजुरा	८७%	पुर्वेली नेपाली	७६%
बाजुरा	डोटी	८७%	डडेलधुरा	७८%
अछाम	डोटी	८६%	पुर्वेली नेपाली	७६%
बझाड	डोटी र बाजुरा	८५%	पुर्वेली नेपाली	७७%
पुर्वेली नेपाली	बाजुरा	८१%	बैतडी	८४%

स्रोत : तालिका नं. ३ का आधारमा तयार पारिएको ।

उच्चारणका आधारमा दार्चुला, बैतडी, डोटी, अछाम र बझाउ का भाषिकाहरू निकटवर्ती शाखावाट विकसित भएका देखिन्छन् । सुदूरपश्चिमका सबै भाषिका र पुर्वेली भाषिकाका बिच केही दूरता देखिए पनि वृक्षको मूल काण्ड नेपाली भाषा तै रहेको प्रस्त हुन्छ । आधारभूत शब्द सूचीको ध्वनितात्त्विक समानताका आधारमा उपर्युक्त सबै भाषिक क्षेत्रको बोली नेपाली भाषाका अलग अलग भाषिका रहेको पुष्टि हुन्छ । तालिकामा आधारभूत शब्दमा भएका ध्वनिगत विशेषताका आधारमा उच्चारणगत समानताको उच्चता र न्यूनताको भाषिका शृङ्खला तथा भाषिका सञ्जाल देखाइएको छ । रेखाचित्र नं. २ मा आधारभूत सय शब्दको ध्वनितात्त्विक समानताका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको शाखागत छिमेकी आवद्धतालाई आरेखमा देखाइएको छ ।

रेखाचित्र नं. २

उच्चारणका आधारमा भाषिकाहरूको शाखागत छिमेकी सम्बन्ध सूत्रको आरेख

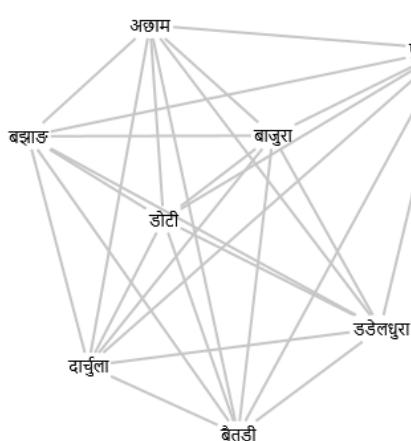
यो रेखाचित्र तालिका नं. ३ का आधारमा तयार पारिएको हो ।

माथिको रेखाचित्रमा पुर्वेली नेपाली सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूबाट अलिक टाढा रहेको देखाइएको छ । त्यसपछि बाजुराली भाषिका छुट्टिएको छ । पुर्वेली र बाजुराली भाषिकावाहेक अरू छवटा भाषिका दुई खण्डमा विभाजित छन् । पहिलो खण्डमा डडेलधुराली, दार्चुलाली र बैतडेली भाषिका रहेका छन् भने दोस्रो खण्डमा डोट्याली, बझाउ र अछामी भाषिका रहेका छन् । छिमेकी सम्बन्धसूत्रका आधारमा सबैभन्दा निकटका भाषिका पहिलो खण्डमा दार्चुलाली र बैतडेली अनि दोस्रो

खण्डमा बझाउ र अछामी भाषिका रहेका छन् । वृक्षारेखमा बाजुराली र पुर्वेली भाषिका अरू भाषिकावाट अलग देखिन्छन् । तालिका नं. २ मा दिइएको नेपाली भाषाका सुदूरपश्चिमेली भाषिकाको ध्वनितात्त्विक समानताका आधारमा रेखाचित्र नं. ३ तयार भएको छ । यस सञ्जाल रेखाचित्रमा सबैभन्दा बढी ८५ प्रतिशत र सबैभन्दा कम ७४ प्रतिशत समानतालाई आधार बनाएर प्रत्येक भाषिका क्षेत्रविच सञ्जाल रेखा कोरिएको छ ।

रेखाचित्र नं. ४

ध्वनितात्त्विक समानताका आधारमा भाषिका सञ्जाल

यो रेखाचित्र तालिका नं. २ का आधारमा तयार पारिएको हो ।

माथिको सञ्जाल रेखाचित्रमा आठओटै भाषिका क्षेत्रका बिच माकुराको जालो जस्तो अन्तरसञ्जाल रहेको देखिन्छ । ऐउटा भाषिका क्षेत्र र अर्को भाषिका क्षेत्रका बिच कुनै न कुनै सम्बन्ध रहेको प्रस्त हुन्छ । भाषिका सञ्जालको यस रेखाचित्रले भाषिक निरन्तरतालाई समेत प्रस्त पारेको छ ।

भाषिका नक्साड्कन

आधारभूत सय शब्दमा विभिन्न भाषिका क्षेत्रबाट लिइएको सामग्रीलाई विश्लेषण गर्दा ऐउटा महत्वपूर्ण निष्कर्षमा पुग्न

डा. यजेश्वर निरौला- सुदूरपश्चिमेली भाषिकाहरूमा शब्दतात्त्विक र ध्वनितात्त्विक समाजता

सकिन्छ । सुदूरपश्चिमका पहाडी क्षेत्रबाट लिइएको सामग्रीको शब्दगत एवम् ध्वनितात्त्विक विश्लेषण गर्दा उक्त क्षेत्रमा ‘आइमाई’ शब्दका निम्न निम्नलिखित भेदहरू प्रयोगमा रहेको अवस्था तल दिइएको तालिका नं. ४ बाट प्रस्त हुन्छ । तलको तालिकामा दिइएको ‘आइमाई’ शब्दका भेदहरूलाई आई.पी.ए. मा दिइएको छ :

तालिका नं. ४

‘आइमाई’ शब्दका भाषिक भेदहरू

भाषिक क्षेत्र	भाषिक भेद	भाषिक क्षेत्र	भाषिक भेद
दार्चुला	g ^h ʌgʌrija/ putari/ ropdara/ swajni	बाजुरा	bʌikʌni/ aimai
बैतडी	bʌikʌni/ bʌŋkʌ/ putari/ swani	अछाम	bʌikʌni/ bʌikini/ t ^{sh} orjatt̪i
डडेलधुरा	bʌikʌni/ swajni/ swani	डोटी	bʌikʌni/ swaini/ swaʃni
बझाड	dʒʌnɪ/ swaini	पुर्बेली	aimai/mʌhila

यो तालिका सय शब्द सूचीका आधारमा तयार पारिएको हो । भाषिक भेदलाई आईपीएमा दिइएको छ । माथिको तालिकामा निम्नलिखित कुरा देखिन्छन् :

- दार्चुलामा ‘आइमाई’ शब्दका निम्न [g^hʌgʌrija/ putari/ ropdara/ swajni] गरी चार भिन्नाभिन्न शब्द प्रयोगमा छन् ।
- बैतडीमा [bʌikʌni] थप शब्द प्रयोग भएको छ र दार्चुलाको [swajni] शब्दमा रहेको [j] ध्वनि लोप भई [swani] प्रयोग भएको छ ।
- डडेलधुरामा दार्चुलाको [swajni] को [j] लोप भई [swani] र बैतडीको [bʌikʌni] शब्द नै प्रयोग भएका छन्, थप नयाँ विशेषता देखा परेका छैनन् ।
- बझाडमा [dʒʌnɪ] थप शब्द प्रयोग भएको देखियो भने [swajni] शब्दको [j] ध्वनिका सट्टा [i] ध्वनि प्रयोग भएको पाइयो ।
- बाजुरामा स्तरीय नेपालीको [aimai] शब्द पनि प्रयोग भएको पाइयो ।
- अछाममा [bʌikʌni] को [ʌ] ध्वनिको ठाउँमा [i] ध्वनि प्रयोग भएको छ र छुट्टै शब्द [t^{sh}orjatt̪i] पनि प्रयोग भएको पाइयो ।
- डोटीमा थप [swaʃni] शब्द प्रयोग भएको पाइयो ।

निष्कर्ष

हर्कवहादुर शाही (२०७०) ले नेपालीको अछामी भाषिकालाई ‘भाषिका’ नभनेर ‘भाषा’ भनी पुष्टिको प्रयास गरेका छन् । शाहीले २१० शब्दलाई आधार बनाएर अछाम, डोटी, दार्चुला, डडेलधुरा र बैतडीका सूचकबाट सामग्री सङ्कलन गरी ती सामग्रीलाई ‘वर्डसर्भ’ मा राखेर उक्त क्षेत्रको बोलीमा शाब्दिक समानता खोजेका हुन् । उनले २१० शब्दलाई अछामी भाषिकामा अनुवाद गराएर पुर्वेली भाषिका र अछामी भाषिकाविच तुलना गर्नु पर्नेमा स्तरीय नेपाली तथा अछामीका विच तुलना गरेका छन् । स्तरीय नेपाली बोलीको भाषा नभएर नेपाली भाषामा लेखिएका सबै प्रकारका लेख्य भेद नै स्तरीय नेपाली हो । यसैले कुनै पनि क्षेत्रको भाषिका अर्थात् बोली र स्तरीय भाषाका विच गरिएको तुलना मान्य हुदैन । स्तरीय नेपाली र अछामीका विच ४४ प्रतिशत मात्र भाषिक समानता यसैको परिणाम हो । यही परिणामलाई आधार बनाएर उनले अछामीलाई छुट्टै भाषा भनेका हुन् । वास्तवमा संसारभर नै स्वाडेस (सन् १९५५) का सय शब्दलाई आधारभूत शब्द मानी भाषिका भाषिका विच गरिएको शाब्दिक तथा ध्वनितात्त्विक समानताको विश्लेषण नै बढी मान्य हुन्छ । २१० शब्दमा आधारभूत बाहेक केही आगान्तुक शब्द पनि परेका हुनाले यी शब्दको विश्लेषणले

ठोस निष्कर्ष आउन सक्तैन । यस अनुसन्धानमा १०० शब्दलाई आधार मानी पुर्वेली भाषिकाको सापेक्षतामा सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी निकालिएको निष्कर्ष हेर्दा अछामी भाषिका र पुर्वेली नेपाली भाषिकाका विच शब्दगत आधारमा ६२ प्रतिशत र उच्चारणगत आधारमा ७६ पतिशत समानता देखिएको छ । यसो हुँदा आठओटै भाषिका क्षेत्रमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी नै कोशीय समानता र ६० प्रतिशतभन्दा बढी नै ध्वनितात्त्विक समानता पाइएकाले अछामी छुटै भाषा नभएर स्तरीय नेपाली भाषाकै एउटा भाषिका रहेको पुष्टि भएको छ । यसैगरी राष्ट्रिय जनगणना २०१८ ले डोट्यालीलाई पनि छुटै भाषा मानेको छ तर प्रस्तुत अनुसन्धानमा ध्वनितात्त्विक तथा शाब्दिक समानताका आधारमा हेर्दा डोट्याली पनि छुटै भाषा नभएर नेपाली भाषाकै भाषिका हो भनी पुष्टि भएको छ ।

यस शोधलेखमा दार्चुला, बैतडी, डडेलधुरा, बझाड, बाजुरा, अछाम, डोटी र पुर्वेली क्षेत्रका सूचकबाट सङ्कलन गरिएका आधारभूत सय शब्दलाई भाषिक अध्ययनका निम्नित विकास गरिएको सफ्टवेयर ‘कग’ का सहायताले विश्लेषण गरिएको छ । शब्दगत तथा उच्चारणगत दुवै खाले विश्लेषणका क्रममा शब्द एवं ध्वनिको छिसेकीगत सम्बन्ध विधि (Neighbour Relation) र विशेष समस्या समाधानका निम्नित मापन नगरिएका जोडी समूह विधि (Unweighted Pair-Group Method Arithmetic : UPGMA) प्रयोग गरी तयार भएका शाखागत (Dendogram) रेखाचित्रहरू उल्लेख गरिएका छन् । यो अध्ययन र विश्लेषणबाट सुदूरपश्चिमका पहाडी जिल्लाहरूको बोली छुटै भाषा नभएर नेपाली भाषाकै भाषिका रहेको प्रमाणित भएको छ ।

सन्दर्भसूची

- आचार्य, भागवत (२०५३). उच्चारणका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण. स्नातकोत्तर शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
ज्ञातारी, सूर्यविक्रम (१९९०). नेपाली भाषाका विकासको संक्षिप्त इतिहास. दार्जिलिड : नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
दुड्गाना, लावण्यप्रसाद (२०५३). आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण. स्नातकोत्तर शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
तिमिल्सना, यामनाथ (२०५०). संख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण. स्नातकोत्तर शोधपत्र. काठमाडौँ : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
तिवारी, भोलानाथ (सन् १९९१). भाषाविज्ञान (पुनर्मुद्रित). इलाहावाद : किताब महल ।
निरौला, यज्ञेश्वर, (२०५०). क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण. स्नातकोत्तर शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
निरौला, यज्ञेश्वर, (२०७२). नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. कीर्तिपुर : मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
पोखरेल, बालकृष्ण. (२०५५). राष्ट्रभाषा. (द.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
भाटिया, कैलाशचन्द्र (सन् १९७३). भाषा-भूगोल. लखनऊ : हिन्दी समिति ।
रेमी, चूडामणि उपाध्याय (२०२५). नेपाली भाषाको उत्पत्ति. ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
शाही, हर्केवहादुर. (२०७०). अछामी भाषाको अध्ययन. विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध. वसन्तपुर : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।
साइक्यायन, कमला (२०७७). नेपाली लोक साहित्य, हिन्दी साहित्यका बुहद् इतिहास (राहुल साइक्यायनद्वारा सम्पादित). धोडप भाग (प्र.सं.). वाराणशी : काशी नगरी प्रचारणी सभा ।
सुवेदी, शशिशरण (२०५१). वाक्यतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको सर्वेक्षण. स्नातकोत्तर शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
Beams, J. (1960). *An outline of Indian philology*. 2nd edn. London: Trubner.
Bergman, T. G. (1990). *Language assessment criteria. Survey reference manual*. Dallas: Summer institute of linguistics.
Blair, F. (1997). *Survey on a shoestring*. Arlington: The university of Texas.
Bussmann, H. (1996). Dialect. In G. T. H. bussmann, *Routledge dictionary of language and linguistics* (G. Trauth & K. kazzazi trans.) (p. 125). Routledge.
Casad, E. H. (1974). *Dialect intelligibility testing*. Dallas, Texas: Summer institute of linguistics.
Grierson, G. A. (1916). *Linguistic survey of India* (Vol 9, Part 4). Delhi: Motilal Banarasidass.
Hockett, C. F. (1958). *A course in modern linguistics*. London: Macmillan.
Shrivastava, D. (1962). *Nepalese language : Its history and development*. Culcutta: Culcutta university.
Swadesh, M. (1955). Towards greater accuracy in lexicostatistical dating. *An international journal of American linguistics*, 21, 2.
Turnbull, R. A. (1887). *Nepali grammar and vocabulary*. New Delhi: Asian educational service.
Wimbis, J. (1989). *Wordsurv : A program for analyzing language survey wordlist. Occasional notes in academic computing* 13. Dallas: Summer institute of linguistics.

समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता

विष्णुप्रसाद शर्मा*

सार

प्रस्तुत अनुसन्धान समकालीन नेपाली कथा र त्यसमा प्रयुक्त सीमान्तीय पक्षमा केन्द्रित छ। यसभित्र छनोटमा लिइएका सबै जसो कथामा वर्गीय/आर्थिक, लैड्गिक, जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, उमेरगत अशक्ततालगायत सीमान्तीय अभिलक्षणहरू पाइन्छन्। पुस्तकालयीय पद्धतिबाट सङ्कलित सामग्रीलाई समकालीन नेपाली कथामा प्रयोग भएका वर्गीय, जातीय, उमेरगत र सांस्कृतिक, वैचारिक, लैड्गिक, भौगोलिक, आर्थिक, जातिगत आदि सीमान्तीयतालाई साहित्यको सीमान्तीय प्रयोगका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणका लागि लिइएका सबै जसो कथामा सीमान्तीय पात्र/वर्ग गरिब, श्रमजीवी, भरिया, किसान, मजदुर र अति विपन्न स्तरका छन्। यिनीहरू सदियौंदेखि राज्यस्तरबाट उपेक्षित, किनारीकृत र आवाजविहीन छन्। प्रभुताको उपयोग गर्न पाएका छैनन्। यिनै सीमान्तीय सन्दर्भहरूलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आवाज, पहिचान, प्रतिनिधित्व, प्रभुत्व, सामर्थ्य।

विषयपरिचय

‘समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता’ शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धान नेपाली कथा विधामा आधारित भई गरिएको समालोचनात्मक कार्य हो। समकालीन समयमा केकस्ता सीमान्तीय कथाहरू देखिएका छन् र तिनलाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा के कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ, भन्ने प्राञ्जिक जिज्ञासामा प्रस्तुत अनुसन्धान केन्द्रित छ। वहलवादी प्रवृत्तिअन्तर्गत समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता पाइन्छ, भन्नु प्रस्तुत अनुसन्धानको दावी हो। अनुसन्धानमा मूलतः २०६० पछिका नेपाली सीमान्तीय कथाहरूको खोजी गरी तिनमा सीमान्त वर्ग/पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र आवाजको निरूपण गरिएको छ। अड्ग्रेजी ‘कन्टेम्पोररी’ शब्दको नेपाली रूपान्तरण नाम ‘समसामयिक’ हो। ‘समसामयिक’ शब्दमा ‘ता’ प्रत्यय जोडिएर बनेको ‘समसामयिकता’ शब्दले समसामयिक हुनुको भावलाई बुझाउँछ। वर्तमान समयको, वर्तमानअन्तर्गत पनि आजको वा अहिलेको विषय, व्यक्ति वा वस्तुलाई समसामयिकताका रूपमा लिइन्छ। वस्तुतः समसामयिकता वर्तमानसँग आबद्धता हो र आबद्धताबाट प्रकट लक्षण पनि हो (शर्मा, २०४९, पृ. २३)। समसामयिकतालाई वर्तमान कालको चालु पछिल्लो चरणले बहन गरेको मूल्य, मान्यता, प्रवृत्ति, चिन्तन, घटना आदिले युक्त समयावधिका रूपमा लिन सकिन्छ, जुन अधिल्लोभन्दा नवीन हुन्छ। समसामयिकताको अर्को नाम समकालीनता हो। कालचक्रका तीन विभाजनमध्ये समकालीनताको सम्बन्ध वर्तमानसँग हुन्छ। समकालीन समयमा रचित रचनाले परम्परित कला, मूल्य, शैलीशिल्पमा परिवर्तन गरेर वा पर्याप्त विचलन विकास गरेर आफूलाई नवीन कला मूल्यका आविष्कारक वा अनुयायीका रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् (पौडेल, २०६९, पृ. २८)। समकालीन भैकन पनि नयाँपन देखिनु समसामयिक रचनाको धर्म हो। समकालीनताले आधुनिकता र उत्तरआधुनिकतासँग पनि केही हदसम्म सम्बन्ध राख्छ। समकालीनता आधुनिकता र उत्तरआधुनिकताको जस्तो बाद वा अवधारणा नभएर चालु वर्तमानको पछिल्लो समयका परिवर्तित राजनीतिक, सामाजिक घटनाक्रमबाट साहित्यकारले आफ्नो समयको युगलाई आत्मसात् गर्न नवीन प्रवृत्ति हो (गौतम, २०६६, पृ. ३२-३३)। समकालीन साहित्यमा गतिशील समय र समाजमा देखा पर्ने सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, नैतिक, लैड्गिक, जातीय आदि अभिलक्षणहरू प्रतिविम्बित भएका हुन्छन्।

यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत अनुसन्धानमा सीमान्तीय अध्ययन/सिद्धान्तको सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट गर्दै समकालीन नेपाली सीमान्तीय कथाको खोजी गरी तिनको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ। सीमान्तीय अध्ययनसम्बन्धी

* उपप्राध्यायक : त्रिवि, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

पूर्वकार्यको समीक्षा गरी ज्ञानको रिक्तता (knowledge gap) का आधारमा प्राज्ञिक जिज्ञासाको खोजी गरिएको छ। पूर्व अध्येतासँग संवाद गर्दै तर्क र साक्ष्यका आधारमा अनुसन्धानमा प्रस्तुत दावी र उद्देश्यको पुष्टि गरिएको छ।

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धान समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ। यस समस्यासँग सम्बद्ध भएर आउने शोध्यप्रश्नहरू यसप्रकार छन् :

(क) समकालीन नेपाली कथामा वर्गीय, जातीय, लैड्जिक र उमेरगत सीमान्तीयता केकस्तो छ ?

(ख) समकालीन नेपाली कथामा सांस्कृतिक र वैचारिक सीमान्तीयता केकस्तो छ ?

समस्याकथनमा आएका शोध्यप्रश्नहरूको समाधान गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य हो।

सीमान्तीय सिद्धान्त

‘सीमान्तीय’ शब्दलाई अड्ग्रेजीमा ‘सबाल्टर्न’ भनिन्छ। सबाल्टर्न शब्दले निर्धा, निमुखा, दविएका, हेपिएका र ओफेलमा परेका श्रमिक, सर्वहारा र उत्पीडित वर्ग/व्यक्ति/समूहलाई बुझाउँछ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. XVII)। सीमान्तीय शब्दलाई मोहनराज शर्माले ‘अवरजन’ भनेका छन्। उनले श्रेष्ठ नभएका वा तल्लो मानिसका रूपमा अवरजन अर्थात् सबाल्टर्नलाई लिदै सलिजो र पल्ली उपन्यासमा तिरस्कृत पात्र ‘भुइँमान्दे’ शब्दको प्रयोग गरेका छन् (शर्मा, २०७०, पृ. ३१४)। सीमान्तीय/अवरजन/सबाल्टर्नसम्बन्धी चर्चाको उठान सर्वप्रथम जर्मनीका दार्शनिक काल मार्क्सले गरेका हुन्। मार्क्सले अर्थसँग जोडेर शासक र शासित दुईवर्ग सङ्घर्षको अवधारणा त्याए। मार्क्ससँगै जर्ज प्लेखानोभ, जर्ज लुकाचलगायतले वर्गसङ्घर्षका सन्दर्भमा सीमान्तीय अध्ययनको पृष्ठभूमि तयार पारे। यसो भए तापनि समसामयिक सन्दर्भमा सबाल्टर्नका उन्नायक, विस्तारक र विचारक इटालेली नवमार्क्सवादी एन्टोनियो ग्राम्सी (१८९१-१९३७) हुन्। ग्राम्सीले प्रभुता वा प्रभुत्व (हेजेमोनी) का सन्दर्भबाट सबाल्टर्नलाई हेरेका छन् (शर्मा, २०७०, पृ. ३१६)। ग्राम्सीपछि लुई अल्युसर, अर्नेस्टो ल्याकल्याउ, चान्टाल मुफीलगायतले सबाल्टर्न अध्ययनलाई विकसित गरे। भारतीय इतिहासकार रञ्जित गुहा, गायत्री स्पिभाक तथा विनिर्माणवादी ज्याक डेरिडा, नवइतिहासवादी मिसेल फुकोका साथै सबाल्टर्न अध्ययन समूह (सन् १९८२), सीमान्त विकास मञ्च (सन् २००५) लगायत व्यक्ति र संस्थाको प्रयासबाट सीमान्तीय अध्ययनले सिद्धान्तका रूपमा उचाइ लिएको पाइन्छ। हाल यो सिद्धान्त उत्तरउपनिवेशवाद तथा सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित देखिन्छ।

सीमान्तीय अध्ययनले अवरजन अर्थात् सीमान्तीकृतका आवाज तथा दिनचर्या र उत्पीडनलाई विषय बनाउँछ। सीमान्तीकृत एउटा स्थिर वा जड विषय नभई कुनै राज्य, समाज, रड, जाति, लिङ्ग, समूह, घर परिवारलगायत देश, काल र परिस्थितिमा भिन्न रूपमा पाउन सकिन्छ। अर्थात् एउटै व्यक्ति पनि कुनै परिवेशमा सम्भान्त र कुनैमा अधीनस्थ हुन सक्छ। सीमान्तीकृतहरू बोल्दैनन्, उत्पीडन विरुद्ध बोल्छन् र विद्रोह गर्द्धन् भन्ने तीन थरी मत देखिए पनि समग्रमा सीमान्तवादी लेखकले सबाल्टर्नका आवाजलाई उठाउँछन्। साहित्य समालोचनाका माध्यमबाट उत्पीडनका विरुद्धमा उठन र सङ्गठित हुन सहयोग पुऱ्याउँछन्। त्यसैले सीमान्तीय अध्ययनमा सीमान्तीकृतहरूका सामर्थ्य र सम्भावनाको खोजी गरिन्छ। अध्ययनमा सीमान्तीकृत पात्रको उपस्थिति, त्यस्ता पात्रको सङ्ख्या, प्रतिनिधित्व, पहिचान, कार्यव्यापार, भूमिका तथा चारित्रिक अभिलक्षणलगायत पक्षको खोजी गरिन्छ। कृतिमा अवरजनप्रति लेखकीय पक्षधरता, अवरजन पात्रको भाषा, तथा सीमान्त वर्ग, समूहका राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिकलगायत पक्षको अध्ययन गरिन्छ। सीमान्तीय अध्ययनमा सीमान्त वर्गको स्वाधीनता, स्वतन्त्रता र आवाजको खोजी गरिन्छ। सत्ता, शक्ति र प्रभुता (हेजेमोनी) हत्याएर अवरजनका लागि दमनकारी एवम् विभेदकारी शक्ति भइदिने सम्भान्त वा माथिल्ला वर्गका कैरनको पनि यसले अध्ययन गर्दै। सीमान्तीकृतहरू सङ्गठित हुन नसक्नु र भए पनि उनीहरूका आवाज सम्बन्धित पक्षले नसुन्नुजस्ता सीमान्तीकृतले भोगेका समस्याको समेत यसमा अध्ययन गरिन्छ।

अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया

‘समकालीन नेपाली सीमान्तीय कथा’ शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा, उत्तरआधुनिक दर्शन र जातिभाषिक तथा व्याख्यावादी अध्ययन पद्धतिमा आधारित छ्। यसका लागि पुस्तकालयीय कार्यमा आधारित भई प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। विशेष गरी वि.स. २०६० पछि समकालीन समयका संस्थागत रूपमा प्रकाशित एकल वा संयुक्त लेखकद्वारा लिखित कथासङ्ग्रहबाट सोइश्यमूलक नमुना छनोट विधिको सहायताबाट सीमान्तीय कथा छनोट गरिएको छ। सङ्कलित कथा/तथ्यको विश्लेषणमा सीमान्तीय सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ। सीमान्तीय सिद्धान्तका आधार (वर्गीय, लैड्गिक, जातीय, वैचारिक, शैक्षिक, उमेरगत आदि) तथा सीमान्तीकृतको पहिचान, प्रतिनिधित्व र आवाजका आधारमा कथामा सीमान्तीय पक्षको खोजी गरिएको छ। समालोचना पद्धतिका कोणबाट तथ्य विश्लेषणमा निगमनात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ। तथ्य विश्लेषणका क्रममा तर्कलाई लम्बीय र क्षितिजीय रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। कथाका विभिन्न साक्ष्य र प्रमाणका आधारमा प्राज्ञक जिज्ञासा र दावीको पुष्टि गरिएको छ। पूर्व अध्येतासँग संवाद गर्दै लेखकीय दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरिएको छ। बहुसत्यमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धानमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्यलाई ज्ञानको स्रोत तथा तिनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई मूल्यका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यस आधारमा अनुसन्धानलाई गुणस्तरीयता र नैतिकताको सुनिश्चितता प्रदान गरिएको छ। आलेख लेखनमा मूलतः एपिए ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ।

नतिजा र छलफल

उत्तरवर्ती समालोचनामा देखिएको उत्तरआधुनिकताबाद र त्यसभित्रको सीमान्तीय चिन्तन/प्रवृत्तिले किनारामा रहेका, दिविएका र हेपिएका, तल्लो वर्गका आवाजविहीनहरूका आवाजको खोजी गर्दै र तिनलाई प्रकाशमा त्याउँछ। यसै मान्यताका आधारमा प्रस्तुत अनुसन्धानमा समकालीन नेपाली सीमान्तीय कथाको खोजी गरी तिनलाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। जसलाई निम्नानुसार क्रमशः उल्लेख गरिएको छ :

समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीय पक्षको पहिचान

विशेष गरी २०६० पछिका कथालाई जनसङ्ख्याका रूपमा लिई यस अध्ययनमा सीमान्तीय चिन्तन भएका कथाको खोजी गरिएको छ। नमुना छनोटमा लिइएका सीमान्तीय कथालाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा कथामा सीमान्तीय पक्षको पहिचान, विश्लेषण र मूल्यांकन गरिएको छ। जसलाई निम्नानुसार क्रमशः उल्लेख गरिन्छ।

दिल साहनीद्वारा लिखित प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा भाग ३ (२०७२) मा सङ्कलित खरानी गाउँ कथा माओवादी र तत्कालीन सरकारविचको युद्धमा आधारित छ। कथामा स्पष्ट दुई वर्ग देखिन्छन्। सम्भान्त र अधीनस्थ वर्ग अर्थात् उत्पीडक र उत्पीडित वर्ग। सम्भान्त वा उत्पीडक वर्गका रूपमा राज्य पक्ष र यसअन्तर्गतको पुलिस प्रशासन रहेको छ भने उत्पीडित (उपनिवेशित/शासित) वर्गका रूपमा खरानी गाउँका गाउँलेहरू तथा माओवादी समर्थित व्यक्तिहरू देखिन्छन्। कथामा उत्पीडित वर्ग प्रतिरोधी र सशक्त छ। आफ्नो आवाज र प्रतिनिधित्वका लागि सङ्घर्षशील छ, तर कानुन र प्रशासनका अगाडि उसको प्रतिरोध कमजोर बनेको छ, सफल बनेको देखिन्दैन।

रामलाल जोशीद्वारा लिखित ऐना कथा सङ्ग्रह (२०७३) मा सङ्कलित खुटियाको काख कथा पूर्वपश्चिम राजमार्गअन्तर्गत कैलाली जिल्लाको चुरे पहाडको फेदीमा पर्ने खुटिया नदीको किनारमा आश्रय लिई गिट्टी कुटेर र कोइला बटुलेर जीविका चलाउने दलितहरूको दिनचर्यामा आधारित कथा हो। कथामा सम्भान्त वर्ग (सरकार) ले प्रभुता (हेजेमोनी) अर्थात् राज्यको शक्ति आफ्नो हातमा लिई शक्तिको प्रयोगका दुई वटा तहमध्ये राजनीतिक समाजभित्र पर्ने सेना, पुलिसको प्रयोग गरी गरिखाने निमुखा, गिट्टी कुटेर हातमुख जोड्ने खुटियाको काखमा वस्ने दलितहरूलाई चुरे संरक्षणको बहानामा खुटियाबाट रोडा, बालुवा र ढुङ्गा निकाल राखेको र उनीहरूलाई त्यहाँ वस्न प्रतिबन्ध लगाएको छ (पृ. १८८)। लास जलाएर बचेको कोइला बटुलेर र गिट्टी बटुलेर बेची जीविका चलाउने उक्त वर्गको उत्थान र जीविकोपार्जनका लागि राज्य पक्षको ध्यान पुग्न सकेको छैन।

अमर न्यौपानेद्वारा लिखित काँचको गिलास कथा उनको पानीको घाम कथा सङ्ग्रह (२०६६) मा सङ्कलित सीमान्तीकृत चिन्तन भएको कथा हो । कथामा मध्यपश्चिम क्षेत्रको रापती नदीको किनारामा बसोबास गर्ने दलित र बादी जातिको दिनचर्यालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । शाब्दिक र ध्वन्यात्मक दुवै अर्थ प्रकट गर्ने शीर्षकमा आधारित यस कथामा आर्थिक, लैड्गिक, भौगोलिक, शैक्षिक, उमेरागत, सांस्कृतिक जस्ता सीमान्तीयता पाइन्छ । कथामा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा गेलुवा र त्यहाँका दलित नारीहरू कामिनी, बदनीहरू र सुल्फी तथा वृद्धा आमा पात्रहरू रहेका छन् । यिनीहरू आवाजिहीन, तल्लो वर्गका, राज्यबाट किनारीकृत र समाजबाट तिरस्कृत रूपमा देखिन्छन् ।

नारायण ढकालद्वारा लिखित राजनीति कथा उनको नारायण ढकालका कथा कथा सङ्ग्रह (२०७२) मा सङ्कलित सीमान्तीकृत चिन्तन भएको कथा हो । कथामा तामाकोशीको किनारमा बसोबास गरेका माझी समुदायका दिनचर्या र वर्ग सङ्घर्षलाई विषय बनाइएको छ । कथामा सीमान्त वर्ग/अधीनस्थ वर्ग/किनारीकृत, उपेक्षित वर्गका रूपमा सिड्गे माझी, उसकी छोरी, अन्य माझीहरू र गाउँलेहरू रहेका छन् भने सम्भ्रान्त/शोषित/उच्च वर्गका रूपमा मुखिया, मुखियाका मान्छे, तीन जना सुकिला व्यक्ति (न्यायदाता) रहेका छन् । कोशीको छेउमा बसेका माझीहरूले कोशीको छेउ रनजोर खोलाको बगरमा आफूहरूले बनाएको खेत अनेक जालझेल गरी मुखियालगायत ठालु सामन्तहरूले माझीको जग्गा हडप्छन्, दुई टुक्रा खेतमा लगाइएको बाली फाँडेर कुलो बनाउँछन् र अदालतलाई हातमा लिएर माझीहरूलाई गिरफ्तार गर्दछन् ।

उपेन्द्र सुब्बाद्वारा लिखित प्रभु माइला कथा उनको लाटो पहाड कथा सङ्ग्रह (२०७१) मा प्रकाशित र प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा (२०७३) मा सङ्कलित सीमान्तीय विषय समेटिएको कथा हो । विशेष गरी पूर्वी नेपालको पाँचथर जिल्ला र यस वरपरको परिवेशमा आधारित प्रस्तुत कथामा सुन्तला, कुचा, नुन तेल आदिका भारी बोक्ने श्रमजीवी भरिया वर्गका दिनचर्यालाई सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ । कथामा मङ्गलसिं, डबले, कोक्मा ठुले, पुर्ने, प्रभु माइला जस्ता निम्न वर्गका सीमान्तीय पात्र रहेका छन् ।

हरिहर खनालद्वारा लिखित थबाङ्को आकाशमुनि कथा प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा भाग ३ (२०७२) मा सङ्कलित वर्गीय द्वन्द्वका दृष्टिले सशक्त सीमान्तीय विषयवस्तुको प्रयोग भएको कथा हो । विशेष गरी सरकार र विद्रोही पक्ष अधिकारीको द्वन्द्व (२०५२-२०६२) को पृष्ठभूमिमा रचिएको प्रस्तुत कथामा द्वन्द्वका कारण नेपालका गाउँ गाउँमा परेको दुष्प्रभावको चित्रण कथामा गरिएको छ ।

ऋषिराज बरालद्वारा लिखित पछ्वरिया टोल कथा नेपाली साहित्यिक रचना (२०६९) मा सङ्कलित राजनीतिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको वर्गीय द्वन्द्व र सीमान्तीय विषयवस्तु प्रयोग भएको कथा हो । तराईको मुसहर वस्तीलाई कार्यपीठिका बनाइएको यस कथामा मुसहर वस्ती र त्यहाँ बसोबास गर्ने पहाडिया यादव, अन्सारी, श्रेष्ठ, ततमा, मुसहरलगायत जाति, व्यक्तिहरू सीमान्तीकृत बनेका छन् ।

उत्तमकृष्ण मजगैयाँ (२००९) द्वारा लिखित बैंसीतिर कथा प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा भाग ४ (२०७३) मा सङ्कलित सीमान्तीय विषय समेटिएको कथा हो । कथामा वर्गीय द्वन्द्व सशक्त रूपमा देखिन्छ । कथामा जडगवहादुर साहु, साहुको छोरो लालबहादुर, सहरिया ठिटाहरू, गाउँका भलादमी, चौकीका ठानेदार सम्भ्रान्त/शासक वर्गका रूपमा देखिएका छन् भने हर्के घर्ती, हर्केकी पत्ती र हर्केका छोराछोरी अधीनस्थ/सीमान्तीकृत वर्ग/पात्रका रूपमा आएका छन् । उच्च वर्ग भनाउँदाहरूको प्रभुता (हेजेमोनी) का कारण तल्लो वर्ग/सीमान्तवर्ग कसरी आफ्नो थातथलो छोडेर बैंसी/मुगलान /विदेश पस्न बाध्य हुन्छ ? भन्ने यथार्थतालाई कथाले उजागर गरेको छ ।

शङ्करकुमार श्रेष्ठद्वारा लिखित सीमान्त क्षितिज कथा उनको नेपालदेखि अमेरिकासम्म (२०६३) कथा सङ्ग्रहमा प्रकाशित र प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा (२०७३) मा सङ्कलित कथा हो । कथामा वर्गीय, जातीय, भौगोलिक लगायत सीमान्तीयता पाइन्छ । कथामा नेपाल देश, नेपाली जाति र नेपाली वस्तु नै सीमान्तीकृत बनेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा रचित कथामा अड्ग्रेजहरूले नेपाललाई हेर्ने दृष्टिकोण नै नकारात्मक र उपनिवेशक भएको उल्लेख छ ।

नरेन्द्रराज पौडेलद्वारा लिखित रोबोटको आँखा कथा प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा भाग ३ (२०७२) मा सङ्कलित अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा लेखिएको प्रयोगात्मक सीमान्तीय कथा हो । परम्परागत कथा लेखनभन्दा भिन्न शैलीको

विष्णुप्रसाद शर्मा- समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता

प्रस्तुत कथामा आधुनिक यन्त्रमानव (रोबोट) का माध्यमबाट विश्वजगत्‌माभ नेपाल र नेपालीको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक अवस्थाको चित्रण गर्दै नेपाल र नेपालीहरू सीमान्तीकृत भई बाँच विवश भएको यथार्थ पक्षलाई कथामा उद्घाटन गरिएको छ ।

समकालीन कथाकार अर्चना थापाद्वारा लिखित कठपुतला कथासङ्ग्रह (२०७४) मा सङ्कलित कथा हो- विवस्त्र रामायण । कथामा लैडीगिक विभेद र वैचारिक द्वन्द्व पाइन्छ । कथामा पौराणिक आख्यानप्रति आलोचनात्मक दृष्टि राख्दै पुरुषसत्ताको विरोध गरिएको छ । कथामा नारी असन्तुष्टि, विद्रोह र आक्रोश पाइन्छ । कथामा नारी जागरण, समभाव र समुन्नत समाजको अपेक्षा गरिएको छ । विवस्त्र रामायणको कथावस्तु र पात्रहरू रामायणको मिथकमा आधारित भैक्न पनि तिनलाई विनिर्माण गरिएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका अतिरिक्त खगेन्द्र सङ्ग्रामलाको ‘सङ्ग्राम बहादुर सार्क’ धुव सापकोटाको ‘चीत्कार’, नारायण ढकालको ‘इरफान अली’, ‘जुत्ता’, ऋषिराज बरालका ‘खत्री बालाई आजभोलि निद्रा लाग्दैन’, सीता पाण्डेको चिसिदै गएका आस्थाहरू, महेशविक्रम शाहको ‘छापामारको छोरो’, सिपाहीकी ‘स्वास्नी’, धुवचन्द्र गौतमको ‘आगल(रापी)’, जगदीश घिमिरेको ‘मान्छेको छाउरो’, ‘पहिरो’ सन्तोष भट्टराईको ‘परावृत्त’, बेन्जु शर्माको ‘लोहारपटीवाली’, नन्दराम लम्सालको ‘टेकुका टुहुरा’, घनश्याम ढकालको ‘आजको महाभारत’, ‘हीरासँगको भेट’, सुधा त्रिपाठीको ‘भाग्य’, ‘संस्कृति’, रोशन थापा ‘नीरव’ को ‘अन्त्यहीन युद्ध’, गोविन्दप्रसाद लोहनीको ‘चलि आएको चलन’, भवानी घिमिरेको ‘आत्मज्वाला’, सोमध्वज विष्टको ‘चक्राजाम’, कृष्णप्रसाद सर्वहाराको ‘तोर्म’, गणेश रसिकको ‘सन्तवीर गाउँमा छैन’, गोरखबहादुर सिंहको ‘सुखिया र सालको पोथा’, कृष्ण धराबासीको ‘झोला’, रामलाल जोशीको ‘मुक्ति’, ‘एउटा भोकको कथा’, ‘कालीको गीत’, रोहित दाहालको ‘अब गाउँ च्युँकियो’, नीलम कार्की ‘निहारिका’ को ‘जन्मिन नपाएका नानीहरू’, अभय श्रेष्ठको ‘मोडल’, जलेश्वरी श्रेष्ठको ‘आगोका लप्काहरू’, रक्ष राईको ‘भोक’, गढ्गा सुवेदीको ‘अन्त्यहीन वेदना’, फूलमान बलको ‘काजोल खातून’, हरि मञ्जुश्रीको ‘फेरिएको पर्खाल’, बलदेव मजगैयाँको ‘मुक्ति’, साधना प्रतीक्षाको ‘अत्पृष्ठ आकाश’, इल्या भट्टराईको ‘मेरो नयाँ नाम नं. २१५’ लगायत कथा सीमान्तीयताका दृष्टिले उत्कृष्ट देखिन्छन् । यसपूर्वका पारिजातको ‘सालीका बलात्कृत आँसु’, ‘सिटी हलको बूढो ज्यामी’, रमेश विकलको लाहुरी भैसी’, प्रदीप नेपालको ‘थैले खत्रीको इतिहास’, इन्द्रबहादुर राईको ‘रातभरि हुरी चल्यो’, भवानी भिक्षुको ‘हारजीत’ जस्ता कथामा पनि सीमान्तीयता सघन रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ ।

सीमान्तीय चेतनाका आधारमा समकालीन नेपाली कथाको विश्लेषण

सीमान्तीकृत एकै किसिमको नभई स्थान सापेक्ष फरक फरक खालको हुने गर्छ, राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक आदि । अलग अलग भाएर पनि यी समस्या अन्तरसम्बन्धित भने हुन्छन् । सोदेश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिका माध्यमबाट छनोटमा लिइएका समकालीन सीमान्तीय कथालाई सीमान्तीय सिद्धान्त/अध्ययन क्षेत्रका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता : अर्थ वा पुँजीका कारण पाइने उत्पीडन वा सीमान्तीकृतको अवस्था वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता हो । मार्कस्ले अर्थलाई आधार मान्दै यसका आधारमा समाजमा उत्पीडनको अवस्था आउँछ भन्ने मान्यता राख्छन् भने परवर्ती ग्राम्सी, अन्युसरलगायतले लैडीगिकता, जातीयता तथा विचारधाराबाट पनि समाजमा विभेद पाइने धारणा राख्छन् ।

काँचको गिलास कथामा आएका पात्रहरू आर्थिक रूपले सम्पन्न र विपन्न गरी दुई किसिमका देखिन्छन् । गेलुवा, कामिनी, फूलमती, गेलुवाकी आमा आदि विपन्न पात्रका रूपमा देखिन्छन् । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण कथाको मुख्य पात्र गेलुवाले नदी किनारालाई आश्रय बनाउन बाध्य हुन्छ, गेलुवाको बाबुलाई नदीले बगाएर मर्छ । गेलुवाकी आमा आर्थिक विपन्नताका कारण वृद्धाश्रममा फालिनुको पीडा भोग्दै छे भने गेलुवाले प्रेमिका सुल्फीलाई विहा गर्न सक्दैन । खुटियाको काख कथामा आर्थिक आधारमा सीमान्तीकृत बनेका विपन्न वर्गका पात्रहरू धेरै छन् । पितर परेका बुढाबुढी, सिंगाने केटाकेटी, अर्धवैसे आइमाई, ख्याउटी केटी, बाङ्गे बुढो, उसकी स्वास्नीलगायत पात्रहरू आर्थिक दृष्टिले सीमान्तीकृत देखिन्छन् । आर्थिक अभावकै कारण खुटियाबासीको खुट्टामा चप्पल, बस्ते आफ्नै छाप्रो,

आड ढाक्ने कपडा र हातमुख जोरें उपायसमेत हुँदैन। बँसीतिर आर्थिक दृष्टिले पूर्ण सीमान्तीय कथा हो। कथामा हर्के घर्ती, उसकी पत्नी, छोरा र छोरी उत्पीडित वर्गमा पर्दछन्। आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण जडगबहादुर साहु, उसको छोरो तथा गाउँका भलादमी र चौकीका ठानेदारहरूले समेत हर्केको परिवारलाई चरम शोषण गर्दैन्। खरानी गाउँ आर्थिक दृष्टिले विपन्न, समस्या, अभाव, गरिबी, अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको सचित्र चित्रण भएको कथा हो। विपन्नताकै कारण गाउँ खरानी भएको छ। खरानी गाउँ विकासका दृष्टिले नेपालकै इतिहासमा सबैभन्दा पिछाडिएको गाउँ हो।

थवाङ्को आकाशमुनि आर्थिक दृष्टिले विपन्न र सीमान्तीय बनेका परिवारको चित्रण गरिएको कथा हो। आर्थिक विकास र सामाजिक चेतनाका लागि आवाज उठाउँदा थवाङ्का युवाहरू सरकारी दमनबाट मारिन्छन्। धनमाया र मनसिसीका पति तथा कृष्ण सेन 'इच्छुक' र शिवाराम शिक्षक मारिनुको कारण आर्थिक पक्ष नै रहेको देखिन्छ। रोबोटको आँख कथामा नेपाल र नेपालीको कमजोर आर्थिक अवस्थाको चित्रण छ। प्रकृतिले समुन्नत नेपाल र पौरखी नेपाली भएर पनि यसलाई स्वदेशमै उपयोग नगरी विदेश पस्ने र विदेशीको मुख ताक्ने हाम्रो प्रवृत्तिका कारण नेपालीहरू आर्थिक दृष्टिले भन् विपन्न बनेको यथार्थ पक्षको चित्रण कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ। प्रभु माझला कथामा पाँचथरको मौवाखोला वरपरको परिवेशमा आधारित निम्नवर्गीय पात्रका दिनचर्यालाई विषय बनाइएको छ। कथामा मझगलसिं, डबले, कोक्मा ठुले, पुर्नलगायत पात्रका माध्यमबाट सीमान्त वर्गका कार्यकलापको चित्रण छ। दुई चार पैसा कमाएर परिवारलाई रोटो भोटो पुऱ्याउने उद्देश्यले यी निम्नवर्गीय पात्रहरू चर्को घाममा पनि हिउँद वर्खा नभनी नुन, तेल, सुन्तला, कुचालगायतका भारी बोकी पसिना पुछ्दै उकाली ओराली गर्दैन्। सीमान्त क्षितिज कथामा आर्थिक दृष्टिले नेपाल र नेपाली सीमान्तीकृत बनेको परिदृश्यलाई चित्रण गरिएको छ। विभिन्न देशका लागि तोकिएका नेपाली राजदुतहरू पनि आर्थिक मामलामा फँसेका, नेपालीहरूले आयोजना गरेका कार्यक्रममा टाई सुटमा नै देखा परेका पाइन्छन्। विश्वमा नेपाललाई अति गरिब देश भनेर प्रचार गरिएको (श्रेष्ठ, २०७३, पृ. ४५), नेपालीहरू विदेश पसेपछि चिह्नान खन्ने र गाडी पुछ्नेजस्ता काम गरेका दृष्टान्तले नेपाली जाति र नेपाल देश नै आर्थिक दृष्टिले सीमान्तीय बन्न पुगेको देखिन्छ।

राजनीति कथामा आएका पात्रहरूमध्ये माझी परिवार सबाल्टन अर्थात् निम्नवर्गीय, उपेक्षित र सीमान्तीकृत देखिन्छ। मुखिया र प्रशासक समिलित उच्च वर्गको शोषणबाट कथाका माझी परिवार प्रताङ्गित मात्र होइन, उनीहरूले आफ्नो बाली र जमिन गुमाउनुका साथै पिटाइसमेत खाएका छन्। पछ्वरिया टोल कथा केन्द्रभन्दा पर बस्ने पछ्वरिया टोलका सीमान्त वर्गको कथा हो। पछ्वरिया टोलबासीहरू आर्थिक दृष्टिले गरिब र चेतनाका दृष्टिले कमजोर छन्। उनीहरूलाई समाजका टाठाबाठा, धनी र नेता भनाउँदहरूले आफू अनुकूल प्रयोग गर्दैन्।

लैड्गिक सीमान्तीयता : लैड्गिक अध्ययन साहित्य समालोचनाको नवीन अवधारणा हो। यसको विषय समकालीन समाजका पुरुष, महिला, तेस्रो लिङ्गी, राज्यको लैड्गिक नीति, पितृसत्ता, समलैड्गिकता, विषम लैड्गिकता आदि पर्दछन्। यसका अतिरिक्त लैड्गिक विभेद शरीर राजनीतिजस्ता राजनीतिक विशेष पनि लैड्गिक अध्ययनभित्र समेटिन्छन् (भट्टराई, २०६८, पृ. २६१)। समाजमा महिला र पुरुषको अवस्था, लैड्गिक विभेदका कारणलगायत पक्षको अध्ययन साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट गरिन्छ।

आधुनिक नेपाली कथाको उत्तरवर्ती चरण अर्थात् समकालीन युगका कथाहरूमा आर्थिक पक्षसँगै लैड्गिक सीमान्तीयता पनि पाउन सकिन्छ। काँचको गिलास कथामा कामिनी, फूलमती, सुल्फीलगायत नारीहरू विभेदमा परेको र आवाजविहीन भएको देखिन्छ। खुटियाको काख कथामा दलेकी आमाले दुईवटा विवाह गर्न बाध्य छे, चरे पहाडको फेदी, खुटिया खोलाको छेउमा रहेको भुप्रोभित्र जीवन जिउन विवश छ। ऊ पुरुषको अधीनमा छे, खरानी गाउँ कथामा पुरुषका तुलनामा नारीहरू बढी त्रसित र अभिघात बनेका छन्। स्थानीय प्रहरी प्रशासनबाट चेलीबेटीहरूमाथि हातपात भएको छ, उनीहरूको अस्मिता लुटिएको छ, (साहनी, २०७२, पृ. १३०)। थवाङ्को आकाशमुनि कथामा प्रहरी प्रशासनबाट माओवादीको बहानामा आफ्नो लोग्नेको मृत्युपछि वैधव्य जीवन व्यतीत गर्न पुगेका मनसिसी र धनमायाले एकलो नीरस जीवन बिताउन बाध्य छन्। बँसीतिर कथामा हर्के घर्ती, उसकी पत्नी, छोरी र छोरा गरी सपरिवार सीमान्तीकृत बनेका छन्। राजनीति कथामा पुरुषद्वारा पुरुष वर्गलाई नै सीमान्तीकृत बनाइएको छ। रगत

विष्णुप्रसाद शर्मा- समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता

एउटै र वर्ग एउटै भए पनि आर्थिक आधारमा पुरुषद्वारा पुरुष नै अपहेलित छन्। सीमान्त क्षितिज कथामा नेपालीहरूको मनोविज्ञानबाबे चर्चा गर्दै नेपाली पुरुषहरूले आफ्नी श्रीमतीलाई महिला मित्र वा स्वतन्त्र हैसियत भएकी महिलाका रूपमा नहेरी केवल पत्नी वा प्रियसीका रूपमा मात्र हेरेका छन् (श्रेष्ठ, २०७३, पृ. ४९)। प्रभु माइला कथामा पुरुष सीमान्तीयता पाइन्छ। कथाका सबै जसो पुरुष पात्र (मझगल सिं, डबले, कोम्मा ठुले, पुर्नेलगायत) नै सीमान्तीकृत बनेका छन्। विवस्त्र रामायण कथामा मिनाक्षी, मैथिली, सीता शूरपाखाजस्ता नारी विभेदित छन्।

जातिगत सीमान्तीयता : परम्परागत सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका रूपमा रहेको जाति विशेषका कारण पनि कुनै वर्ग/व्यक्ति उपेक्षित/तिरस्कृत/अपहेलित/सीमान्तीकृत भएको पाइन्छ। वर्गीय आधारमा अपहेलित व्यक्ति/वर्ग जातिगत आधारमा पनि शोषित छ।

काँचको गिलास कथामा गेलुवा, गेलुवाकी आमा, बुबा, कामिनी, फूलमती बदिनीहरू जातीय दृष्टिले बादीलगायत जातिका छन्। यी जातिका लागि उत्थान र विकासका योजना सरकारीतर्फबाट प्रभावकारी रूपमा आउन सकेका छैनन्। खुटियाको काख कथामा बाङ्गे बुढो, उसकी स्वास्नी तथा केटाकेटीहरू दलित समुदायका छन्। राजनीति कथामा कोशीको छेउमा बस्ने माझी जातिको दिनचर्या र उनीहरूको सीमान्तीकृत अवस्थाको चित्रण छ। थवाङ्को आकाशमुनि कथामा कृष्ण सेन ‘इच्छुक’, शिवराम पुन जस्ता शिक्षित युवाहरू भिन्न विचारका कारण राज्यसत्ताबाट मारिएका छन् तापनि यहाँ उनीहरूलाई जातीय दृष्टिले हेर्न सकिन्छ। रोबोटको आँखा कथामा नेपाल देश र नेपाली जाति विशेष नै सीमान्तीकृत बनेको पाइन्छ। बैंसीतिर कथामा हर्के घर्ती र उसको परिवारलाई जातीय दृष्टिले विभेद गरिएको छ। हर्के घर्ती र उसको परिवार आर्थिक र जातीय दुवै दृष्टिले सीमान्तीकृत छन्। पछ्वरिया टोल कथामा तराईमा बसोबास गर्ने पासवान, मुसहर, चौधरीलगायत पात्र छन्। यस्ता पात्र वा जातिहरू सदियौदेखि सीमान्तीकृत र उपेक्षित छन्। प्रभु माइला कथामा नेपालको पूर्वी पाँचथर जिल्लाको चुरे पहाड पेरिफेरी टोड्के, कुसुन्डे, मौवा खोलालगायत क्षेत्रमा बसोबास गर्ने प्रायः मगर, तामाङ जातिको दुखपूर्ण अवस्थाको चित्रण छ। खरानी गाउँ कथामा कथित माओवादी तथा बामपन्थी नेता कार्यकर्ताहरूलाई पनि जाति विशेषका रूपमा हेर्न सकिन्छ।

उमेरगत (बाल-वृद्ध) सीमान्तीयता : उमेरगत सीमान्तीयताभित्र बाल, वृद्ध, अशक्तलगायत सीमान्तीयता पर्दछ। यस्ता पात्रहरू आर्थिक दुरावस्था र राज्यको उपेक्षाका मारमा परेका हुन्छन्। काँचको गिलास कथामा गेलुवाकी आमाले सीमान्तीकृत जीवन भोगिरहेका धेरै आमाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ। राजनीति कथामा अन्याय विरुद्ध प्रतिवाद गर्दा बुढो सिङ्गे माझी रक्ताम्य भएर कुटिन्छ, र उसलाई तल माथि हुने डरले रातभर कुर्नपर्दछ। खरानी गाउँ कथामा वृद्ध बामपन्थी नेतालाई घरबाट थुतेर जड्गलमा लगी गोली हानेर मारिएको छ। आमाको परिग्रहरहेको कल्चौडाको दुध चुस्न मुख मिठाउदै तानिएको बाच्छेलाई आगो लगाई मारिएको छ। माओवादीका बहानामा दुधे बालकहरूलाई प्रहरीले आमासँगै गोली ठोकेको छ। दोजिया पुतलीलगायतको बलात्कार गरी हत्या गरिएको छ। थवाङ्को आकाशमुनि कथामा बाल पात्र दीपक र शकुन्तला देखिन्छन्। बैंसीतिर कथामा बाल पात्रका रूपमा हर्के घर्तीका छोराछोरी छन्। आर्थिक अभावका कारण हर्के घर्तीकी ठुली छोरीको मखमली चौबन्दी चोलो र पानपाते फुली, सानी छोरीको कालीको जस्तै फूल बुट्टा भएको रातो जम्फर तथा छोराको पछाडि ढोको भैं भिर्न मिल्ने स्कुले व्यागको इच्छा पूरा हुन पाएका छैनन्। यसरी आधुनिक नेपाली कथाको समकालीन प्रतिनिधि कथामा बाल तथा वृद्ध उमेरगत सीमान्तीयता स्पष्ट र सघन रूपमा देखिन्छ।

सांस्कृतिक सीमान्तीयता : कुनै जाति वा राष्ट्रको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थव्यवस्था आदिमा प्रतिविम्बित हुने र तिनका कला कौशल, बौद्धिक विकास आदिमा प्रकट हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूप संस्कृति हो। वर्तमान सन्दर्भमा यिनै मूल्य, मान्यताहरू भित्किदै गएका छन्। परम्परागत धर्ममाथि प्रहार हुदै आएको छ, र यस्ता पक्षहरू दिनानुदिन सीमान्तीकृत र उपेक्षित भएका छन्।

काँचको गिलास कथामा सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षहरू गौण बनेका छन्, विलीन भएका छन्। समाजमा गरिब, रोगी र असहायलाई सहयोग गर्नुपर्दू भन्ने धर्मका विपरीत दुई सम्भान्त देखिने युवतीहरूले लागेको भाडासमेत नदिएर रिक्साबाट ओर्लिएर ठमठम्टी हिँडिदिनुले वर्तमान सन्दर्भमा मानिसमा मानवताको ह्लास भइरहेको स्पष्ट पार्छ, “पैसै नदिई पलाँसका दुई फूल पत्थरका फूल भएर अर्को रिक्सामा चढे” (न्यौपाने, २०६६, पृ. ९९)। बैंसीतिर कथामा समाजमा समानता, भ्रातृत्व र एकताको भावना विकसित हुनु पर्नेमा समाजका केही वर्ग/पात्रहरूमा ‘मै खाउँ र

मैलाऊँ' को भावनाले उग्र रूप लिए गएको छ। सीमान्त क्षितिज कथामा हाम्रो मूल्य स्खलन भएको छ। खुटियाको काख कथामा वसौदेवि बस्तै आएका श्रमजीवी गरिब, हुड्गा फोडेर र कोइला बटुलेर जीवन निर्वाह गर्दै आएका बाड्गे बुढालगायतको परिवारलाई खुटिया खोलाको छेउ छोड्न भनिएको छ।

यसरी समकालीन प्रतिनिधि कथामा सांस्कृतिक सीमान्तीयता सघन रूपमा देखिन्छ। काँचको गिलास कथामा मानवीय मूल्यको स्खलन भएको छ। बैंसीतिर कथामा इमानदारिताको उपहास गरिएको छ। प्रभु माइला कथामा धार्मिक सीमान्तीयता पाइन्छ, भने खुटियाको काख कथामा नागरिक अधिकारको अपहरण गरिएको छ। सीमान्त क्षितिज कथामा हाम्रो अस्तित्व ओझेलमा परेको छ।

वैचारिक सीमान्तीयता : व्यक्ति वा वर्गका विचार वा भावना फरक फरक हुन्छन्। यिनै विचारमा भिन्नताका कारण सीमान्तीयता देखिन्छ। वर्ग, जाति, उमेर, स्थान आदिका कारण व्यक्ति/समूहका विचारमा भिन्नता पाइन्छ। एउटा विचारले अर्को विचारलाई सम्मान नगर्न, हेप्ने, पेल्ने र उपेक्षा गर्ने नियतका कारण समाजमा वैचारिक द्वन्द्व हुन्छ। वैचारिक द्वन्द्व अन्तोगत्वा भौतिक द्वन्द्वमा परिणत हुन्छ।

राजनीति कथामा मुखिया, उसका भरौटेहरू, प्रशासक तथा न्यायाधीशहरू राज्य वा शासक वर्गका छन् भने गाउँका अरू मानिस र माझीहरू सत्ताइतर वा सीमान्त वर्गका छन्। अतः कथामा दुई भिन्न विचारका विच द्वन्द्व देखिन्छ, भने सम्भान्त वर्गकै विचारको जित हुन्छ। कथामा लेखक सीमान्त वर्गप्रति नै सहानुभूति राख्छन्। खुटियाको काख कथामा पुलिस, टेक्टर मालिक, मास्टर साप, मोटरसाइकल मालिक सम्भान्त वर्गको विचार बोक्ने पात्र हुन् भने लेखक (बाबु), बाड्गे बुढो, बुढाकी जोई, सिंगाने केटाकेटी, दुल्ला केटाकेटीलगायत सीमान्त वा सबाल्टर्न विचार बोक्ने पात्र हुन्। अतः कथामा सम्भान्त र अधीनस्थ दुई भिन्न विचारको द्वन्द्व छ। सम्भान्त वर्गको विचार प्रभुता (हेजेमोनी) जन्य छ, भने सीमान्त वर्गको विचार आवाजविहीन देखिन्छ। खरानी गाउँका कथामा राज्य सरकार र उसद्वारा सञ्चालित स्थानीय प्रहरी प्रशासन सम्भान्त वर्ग र खरानी गाउँका माओवादी कार्यकर्ता, अन्य व्यक्ति, गाउँका गाई, भैसी, घर, गोठ, भेडा बाखा आदि सीमान्त वर्गका रूपमा देखिन्छन्। अतः कथामा दुई भिन्न विचारको द्वन्द्व देखिन्छ, र त्यो वैचारिक द्वन्द्व पछि गएर बाट्य द्वन्द्वमा बदलिन्छ। जित सम्भान्त वर्गकै हुन्छ, किनकि उसले राज्यसत्तामा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेको छ।

थवाङ्को आकाशमुनि कथामा राज्य सत्ता र उसका संयन्त्र (प्रहरी, सेना) सम्भान्त वर्ग तथा कृष्ण सेन 'इच्छुक', शिवाराम पुन, उसकी पत्नी मनसिरी, धनमाया, दीपक, शकुन्तलालगायत पात्र सीमान्तीकृत रूपमा देखिएका छन्। सम्भान्त वर्गले राज्यमा आफ्नो प्रभुता कायम गर्न खोजेको छ, भने सीमान्त वर्गले गाउँ तथा समाजमा समानता, स्वतन्त्रता, स्वाधीनता, मानवता र विकास चाहेका छन्। रोबोटको आँखा कथामा रोबोट र उसको भावना सम्भान्त वर्गका रूपमा देखिन्छ, भने म पात्र तथा नेपाल देश र नेपालीहरू अधीनस्थ वर्गका रूपमा देखिन्छन्। अतः कथामा गतिशील र गतिहीन विचारका विच द्वन्द्व देखिन्छ। गतिशील विचारले गतिहीन विचारमाथि आक्रमण गरिरहेको अवस्था कथामा पाउन सकिन्छ। प्रभु माइला कथामा श्रमजीवी वर्गका कर्मशील विचारहरू अभिव्यक्त भएका छन्। फिसमिसेमै जूनको उज्यालोमा मध्यमल्लावाट प्रायः नुनका भारी बोकेर मौवा खोलाको बाटो हुँदै पहाड मधेस गर्ने पुर्ने, कोक्मा ठुले, मझगलसिं, डबलेलगायत गरिब, निम्नवर्गीय पात्रका दैनन्दिन कार्यमा आधारित विचार एकातर्फ देखिन्छन् भने अर्कोतर्फ यस्ता विचारप्रति वास्ता नगर्न सरकारी प्रभुतावादी विचार कथामा पाइन्छ। काँचको गिलास कथामा गेलुवा, कामिनी, सुल्फी, फूलमती, गेलुवाकी आमालगायत गरिखाने श्रमजीवी वर्गका दैनन्दिन कार्यसँग सम्बन्धित विचारहरू आएका छन्। कथामा हुने खाने र हुँदा खाने दुई भिन्न विचारको टकराव छ। गेलुवाजस्ता हुँदा खाने वर्गको विचार कथामा उपेक्षित छ, सीमान्तीकृत छ।

बैंसीतिर कथामा जड्गवहादुर साहु उसको छोरो लालबहादुर, गाउँका भलादमी, सहरिया ठिटाहरू, चौकीका ठानेदारलगायतले सम्भान्त विचार बोकेका छन् भने हर्के घर्ती, हर्केकी पत्नी र छोराछोरीले समानता, भ्रातृत्व र मानवतावादी विचार राखेका छन्। सीमान्त क्षितिज कथामा स्वाधीन र पराधीन दुई भिन्न विचारको द्वन्द्व देखिन्छ। कथामा फटाहा, शोषक, सामन्त, धूर्त र स्वार्थी नेता पार्टीका क्षणिक गतिविधि तथा विकास, समानता, स्वतन्त्रता र मानवता चाहेने पछुवरिया टोलका जनता विचको वैचारिक द्वन्द्व छ। विवस्त्र रामायण कथामा परम्परागत पुरुष मानसिकता र वर्तमान नारी मानसिकता/विचार विच द्वन्द्व देखिन्छ। नारी विचार उपेक्षित छ।

विष्णुप्रसाद शर्मा- समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता

सीमान्त वर्गको स्थान, प्रतिरोध र आवाज : सीमान्तीयता निरूपणको मूल आधार सीमान्तीय वर्ग/पात्रको पहिचान, स्थान, प्रतिनिधित्व, प्रतिरोध र आवाज हो। समकालीन नेपाली सीमान्तीय कथामा प्रयुक्त पात्र वर्गको सामाजिक स्थान र पहिचान ज्याएै निम्न अवस्थामा रहेको छ। 'राजनीति' कथामा जान्ने, सिक्ने, बोल्ने स्थान केवल उच्च वर्गले मात्र पाउँछ भने वृण खाने निम्न वर्गका लागि कुनै अवसर प्राप्त छैन (ढकाल, २०७२, पृ. १०८)। 'बैंसीतिर', 'प्रभु माइला', थवाड्को आकाशमुनि', 'विवस्त्र रामायण' कथामा सीमान्त वर्ग/पात्र प्रभुताका विरुद्ध सशक्त प्रतिरोध गर्दैन् तर उनीहरूको आवाजको सम्बोधन भएको छैन। 'सीमान्त क्षितिज', 'खुटियाको काख', रोबोटको आँखा जस्ता कथामा सीमान्त वर्ग आवाजविहीन छन्। विद्रोही र सझाठित हुन सकेका छैनन्। 'राजनीति' 'पछ्वरिया टोल' जस्ता कथामा सीमान्त वर्गको आवाज सशक्त छ, तर सम्बन्धित पक्षले उनको आवाज सुनेको छैन। 'प्रभु माइला', 'बैंसीतिर', 'रोबोटको आँखा' जस्ता सबै जसो कथामा सीमान्त वर्ग/पात्रको सामर्थ्य र सम्भावना प्रचूर छ, यिनीहरू सधैँ सम्भान्त वर्गका माध्यम बनेका छन् तर यिनीहरू सधैँ सीमान्तीकृत र उपेक्षित छन्। गिट्टी कुट्टु, कोइला बटुलु, बगर विराउनु, खेती गर्नु, भारी बोक्नु, विदेशी उद्योगका लागि कच्चा माल बन्नु कथामा प्रयुक्त सीमान्त पात्र/वर्गका दैनीन्दन कार्य हुन् तर समाजमा यिनीहरूको स्वतन्त्र स्थान र पहिचान देखिन्दैन। राज्य र सम्भान्त पक्ष सीमान्त वर्गप्रति अनुदार र अमानवीय बनेको छ; उल्टै 'खुटियाको काख' जस्ता कथामा बसिराखेको खोलाको किनार छोड्न भनिएको छ। प्रभुता (शक्ति/सत्ता) को उपयोग सबै जसो कथामा सम्भान्त वर्गले गरेका छन् तर सीमान्त वर्ग यसबाट वञ्चित छन्। सम्भान्त वर्गले विचारधारा (संयन्त्र) कै माध्यमबाट सीमान्त वर्गमाथि शासन गरिरहेको छ; किनारीकृत बनाएको छ, शोषण गरेको छ। अतः समकालीन सबै नेपाली कथामा सीमान्त वर्ग/पात्रहरू आर्थिक, लैड्गिक, जातीय, वैचारिक वा अन्य रूपमा आवाजविहीन, उपेक्षित र अपहेलित भई अन्याय सहेर बाँच्नु परेको देखिन्छ। समग्रमा समकालीन नेपाली सीमान्तीय कथामा सीमान्त पात्र/वर्गको प्रतिनिधित्व भए पनि पहिचान बनिसकेको छैन। सीमान्तीकृतहरू स्वतन्त्र र स्वाधीन बनिसकेका छैनन्। लेखकको पक्षधरता सीमान्त वर्गप्रति देखिन्छ। लेखकले सीमान्त वर्गको भाषा बोलेका छन्।

निष्कर्ष

उत्तरआधुनिक दर्शन र बहुलवादी प्रवृत्तिअनुसार समकालीन नेपाली कथामा सीमान्तीयता सघन रूपमा पाइन्छ। सीमान्तीयताभित्र सबै जसो कथाहरूमा वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता प्रमुख देखिन्छ। आर्थिक पक्षसँगै लैड्गिक, जातिगत, वैचारिक विभेद पनि देखिएका छन्। यसका आधारमा कथामा जातिगत, लैड्गिक, वैचारिक, शैक्षिक, उमेर (अशक्तता) गत, स्थानिक, सांस्कृतिक, धार्मिक सीमान्तीयता देखिन्छन्। जातिगत र लिङ्गात रूपमा पनि विश्व तथा नेपाली समाज विभाजित छ। कथित सम्भान्त जातिले तल्लो मानिने जातिलाई सीमान्त बनाउने क्रममा 'राजनीति' कथामा माझी जाति, 'खुटियाको काख' कथामा दलित जाति, 'बैंसीतिर' कथामा घर्ती जाति, 'प्रभु माइला' कथामा तामाङ जाति उपेक्षित छन्। यसै गरी लैड्गिक रूपमा पुरुषका तुलनामा महिलाहरू आर्थिक र लैड्गिक गरी दोहोरो सीमान्तीयताको मारमा परेका छन्। 'बैंसीतिर' कथामा हर्के घर्तीकी पत्नी, 'राजनीति' कथामा सिङ्गे माझीकी छोरी, 'काँचको गिलास' कथामा फूलमर्ती, कामिनी बदिनी, 'थवाड्को आकाश' कथामा मनसिरी, धनमायालगायत नारीहरू किनारीकृत छन्। सबै कथामा वैचारिक द्वन्द्व हुँदा सीमान्त वर्गका विचार उपेक्षित र आवाजविहीन छन्। 'प्रभु माइला', 'काँचको गिलास' जस्ता कथामा उमेरगत अशक्तताको चित्रण छ। सबै कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय वर्ग/पात्रको स्थान समाजमा सुरक्षित छैन, उनीहरूको पहिचान र अस्तित्व माथि उठन सकेको छैन। 'पछ्वरिया टोल', 'खरानी गाउँ', 'खुटियाको काख' 'काँचको गिलास' जस्ता कथामा प्रतिरोधको अवस्था भए पनि उनका आवाज सम्बन्धित पक्षले सुनेको छैन। प्रभुता (शक्ति/सत्ता) को उपयोग सम्भान्त वर्गले मात्र गरेको छ; सीमान्त वर्गले गर्न पाएको छैन। कथामा सीमान्त वर्ग विचारधारा (राज्य संयन्त्र) बाटै विभेदित छ। अतः कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय पात्रहरू समाजबाट धकेलिएका, हेपिएका, आवाजहीन, निरीह र सीमान्तीकृत देखिन्छन्। राज्यको संरचनामा परिवर्तन नआएसम्म र सम्भान्त वर्गका विचारमा उदारता तथा सीमान्त वर्गमा अस्तित्वबोध साथै प्रतिरोधी क्षमता उच्च नभएसम्म समाजमा समानता, स्वतन्त्रता र मानवता कायम हुन असम्भव देखिन्छ।

सन्दर्भसूची

- आचार्य, पुष्पराज, अनु. (२०७३), 'बुद्धिजीवीको निर्माण, एन्टोनियो ग्रान्ची', मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू, सम्पा.
- प्रा.डा. कृष्णचन्द्र शर्मा. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १२५-१३३।
- खनाल, हरिहर (२०७२), 'थवाइको आकाशमुनि' प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा, भाग ३, सम्पा. मातृका पोखरेल इस्माली र लक्षणप्रसाद गौतम, पृ. १४२-१५५।
- गौतम, कृष्ण (२०६४), उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, काठमाडौँ : भृत्याएकेडेमिक पब्लिकेसन्स्।
- गौतम, लक्षणप्रसाद (२०६६), नेपाली उत्तरआधुनिक समालोचना, काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि।
- जोर्धी, रामलाल (२०७३), 'खुटियाको काख' ऐना. काठमाडौँ : बुक हिल पब्लिकेसन।
- ज्ञवाली, शिवशरण, (२०७५), 'पछवरिया टोल कथामा सीमान्तीयता', हास्मे पुरुषार्थ, वर्ष ४६, अंक २, सम्पूर्णाङ्क ८१, सम्पा. शशि पन्थी र अन्य, पृ. ४३-५१।
- ढकाल, नारायण (२०७२), 'राजनीति', नारायण ढकालका कथा, काठमाडौँ : फिनिक्स बुक्स, पृ. १०७-११३।
- त्रिपाठी, गीता (२०६७), 'काँचको गिलास कथाको सीमान्तीय अध्ययन', कृति विश्लेषण : प्रायोगिक आयाम काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. १३१-१४४।
- त्रिपाठी, गीता (२०७५), 'सीमान्तीयता, अनलाइन शिक्षण सामग्री', ललितपुर : नेपाल खुला विश्वविद्यालय।
- धरावासी, कृष्ण (२०६२), 'समसामयिक नेपाली उपन्यास : प्रयोग र प्रवृत्ति', गरिमा, (वर्ष २३, अंक ९, पूर्णाङ्क २७३), पृ. ५१-६०।
- न्यौपाने, अमर (२०६६), पानीको घाम. काठमाडौँ : पैरवी बुक हाउस, पृ. १४५-१५९।
- पाण्डे, हेमलाल, अनु. (२०७३), 'विचारधारा र राज्यका विचारधाराका अड्गहरू', मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू, सम्पा. प्रा.डा. कृष्णचन्द्र शर्मा, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. २६१-२८४।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), 'सालीको बलात्कृत आँसु कथाको वहसांस्कृतिक अध्ययन', मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, पृ. ९२-१०४।
- पौडेल, नरेन्द्रराज (२०७२), 'रोबोटको आँखा', प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा, भाग ३, सम्पा. मातृका पोखरेल, इस्माली र लक्षणप्रसाद गौतम, पृ. २००-२०६।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६९), समकालीन नेपाली साहित्य चिन्तन र उपन्यास समालोचना, पोखरा : सुलोचना खनाल।
- वराल, ऋषिराज (२०७३), मार्क्सवाद र सवाल्टन अध्ययन, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन।
- वस्नेत, वसन्त (डिसेम्बर २६, २०११), 'सवाल्टनकी वाचाल स्पिभाक'. ब्लग पोस्ट डट कम।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६८), 'लैझिगिक समालोचना', रत्न बृहत् नेपाली समालोचना, सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्षणप्रसाद गौतम, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार।
- मजगैयाँ, उत्तमकृष्ण (२०७३), 'वेसीतिर', प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा, भाग ४, सम्पा. मातृका पोखरेल, इस्माली, लक्षणप्रसाद गौतम. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. ३४-४१।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७६), 'उलार कथामा सीमान्तीयता', प्राज्ञमञ्च, वर्ष ३२, अंक १६, सम्पा. अक्कलदेव मिश्र र अन्य, पृ. ३५४-३६१।
- श्रेष्ठ, शड्करकुमार (२०७३), 'सीमान्त क्षितिज'. प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा, सम्पा. मातृका पोखरेल, इस्माली र लक्षणप्रसाद गौतम. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०६९), 'उपनिवेशका सन्दर्भमा उत्तराऔपनिवेशिकता', समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन।

प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन

रमेश भट्टराई^८

सार

मानवभाषा र मानवेतर भाषालाई भाषिक क्रियाकलापका आधारबाट मूल्यांकन गरिन्छ । मानवेतर प्राणीहरूले वंशजका आधारमा अभाषिक आवाज निकाल्छन् । यिनका आवाजलाई मानवभाषालाई जसरी अध्ययन, विश्लेषण गर्न सकेको देखिँदैन । मानवभाषालाई खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिका आधारबाट र अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमालाको विश्लेषणबाट प्रयोगशालीय अध्ययन समेत गरिएको देखिन्छ । भाषावैज्ञानिक मान्यता अनुरूप मानवभाषालाई व्याकरणिक मानक, औपचारिक, अनौपचारिक, सामाजिक, सास्कृतिक, भौगोलिक आदि आधारबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । भाषिक क्रियाकलाप र अभाषिक क्रियाकलापका आधारमा प्राणी तथा पशुपन्थीको भाषा सञ्चरण प्रक्रियाकामा अन्तर रहन्छ । केही मानवेतर प्राणीले अभ्यासका आधारमा मानवभाषालाई बुझेर प्रतिक्रिया जनाउँछन् तर मानिसले पशुको भाषालाई तिनको जसरी बुझन सकेको देखिँदैन । यद्यपि मानिसले आवश्यकता, रहर र अवसरको आधारमा मातृभाषाबाहेक अन्य भाषाको आर्जन र विकास गर्न सक्छ । अतः यस अध्ययनमा मानव र मानवेतर प्राणीका भाषाको विचमा रहेको सम्बन्ध र अन्तरलाई केलाइएको छ । गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित यस लेखमा मानवेतर प्राणीका भाषामा हुने केही प्राकृतिक तथा जैविक पक्षलाई निर्व्योत गरिएको छ । यस अध्ययनमा मूलतः “प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा भाषा सिकाइ” हुन्छ भन्ने मान्यतालाई अघि सारिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अभाषिक क्रियाकलाप, आर्जित भाषा, भाषिक संयन्त्र, भाषिक सञ्चरण, वंशज भाषा ।

विषयपरिचय

मानव र मानवेतर प्राणीले आआफै भाषिक संयन्त्रका आधारमा भाषाको प्रयोग गर्दैन् । भाषा सिकाइ प्राकृतिक क्षमता र अभ्यासको वातावरणद्वारा प्रभावित हुन्छ । भाषा संस्कृतको ‘भाष्’ धातुबाट कृदन्तीकरण भएर बनेको नाम शब्द हो । भाषा शब्दको अर्थ सार्थक बोली वा वाणी भन्ने हुन्छ । मानवीय गुण मानिने भाषाको संरचनात्मक गुणअनुसार वर्ण, व्याकरणिक ढाँचा तथा वाक्कार्यका कारण मानवेतर र मानवीय भाषामा अन्तर हुन्छ । मानव बाहेकका हरेक जीव, पन्थी, स्थलचर, जलचर प्राणीलाई मानवेतर प्राणी भनेर बुझिन्छ । मानव ध्वनि अवयवद्वारा उच्चरित सार्थक आवाजलाई मात्र भाषा भनिने हुनाले भाषालाई मानवीय वस्तु मानिन्छ । स्पर्श, सङ्केत, हाउभाउ, चेष्टा, अड्गा सञ्चालन, भाषेतर आवाज आदिलाई भाषा मानिन्दैन । पशुप्राणीले पनि जन्मजात तथा वंशाणुगत रूपमा आफ्नो समुदायमा आफै प्रकृतिको भाषाको उपयोग गरेका हुन्छन् । प्राणीअनुसारको भाषामा फरक फरक स्वरूप रहेको पाइन्छ (पौडेल, २०६६ : १) । मानवभाषाले विश्वव्यापीकृत परिवेशमा विचारको सञ्चरण गर्न प्रमुख भूमिका खेलेको छ । भाषाविज्ञानका आधारमा अभ्यस्त सुगाले सीमित शाब्दिक सिकाइ हासिल गरे पनि त्यसलाई भाषा मानिन्दैन । भाषिक र अभाषिक कार्य तथा गुणका आधारमा मानव र मानवेतर भाषामा सार्थक ध्वनिको अर्थलाई केलाइएको पाइन्छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनमा प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन विषयक मूल समस्यामा केन्द्रित छ । यस समस्याको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो ।

* उपप्राध्यापक : आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, धादिङ

सिद्धान्तिक अवधारणा

रुसी मनोवैज्ञानिक इभान पेट्रेभिक प्याब्लभले उत्तेजना प्रतिक्रियाको सिद्धान्तका आधारमा सिकाइ सम्बन्धलाई देखाए । मूलत् व्यवहारवादी विद्वान्‌हरूले जनावरलाई प्रयोग गरेर सिकाइ सिद्धान्तको विकास गरेको देखिन्छ । कुकुरलाई प्रयोग गरेर उनले सिकाइको शाब्दिक संयोजनको तहमा व्याख्या गरेका छन् । वि.एफ. स्किनरले कार्यपरक सम्बन्धको सिद्धान्तमा मुसा र परेवालाई प्रयोग गरेका भने थर्नडाइकले प्रयत्न र भूल सिकाइ सिद्धान्तमा विरालोलाई प्रयोग गरे । अन्तर्दृष्टि सिकाइ सिद्धान्तले संज्ञानात्मक पक्षलाई जोडेको देखिन्छ । पियाजेले चाहिँ मानव विकासका बात्यावस्थाका चरणलाई शाब्दिक रूपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ । उनले सिकाइमा सङ्केत, भाषा, हाउभाउजस्ता पक्षलाई जोड दिएका छन् (अधिकारी, २०७६/७७ : ३५३) । आफ्नो निर्माणवादी मान्यतामा लेभ सेमेनोभिच भिगोत्स्कीले अन्य जाति र मानवलाई फरक राख्ने आधारका रूपमा मानिसमा भएको सामाजिक-सांस्कृतिक अन्तर्किया र यसको मूल आधार भाषा भएको विचारलाई व्यक्त सारेका छन् (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६८ : ३७६) । सिद्धान्तगत आधारबाट नियालदा चम्स्कीले मानिसमा भाषा प्राप्ति संयन्त्र रहने हुनाले अरू प्राणीभन्दा मानिसमा विशिष्ट क्षमता हुने कुरा गर्दछन् । उनी अनुभववादी र व्यवहारवादीको मान्यता जस्तो भाषिक भण्डारण क्षमतामा विश्वास गर्दैनन् (न्यौपाने र घिमिरे, २०७० : १३२) । रोबेट ग्याग्नेले व्यवहारवादी र जेस्टाल्टवादीहरूले पशुहरूमा प्रयोग गरी प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तका विरुद्ध तहगत सिद्धान्तहरूलाई अधि सारे । उनले मानिसले सङ्केत देखेपछि प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने साङ्केतिक सिकाइलाई सिकाइको पहिलो चरण मानेका छन् (अधिकारी, २०७६/७७ : ३५६) । गर्भी हुँदा सर्प वाहिर निस्कनु, पानीमा भ्यागुता कराउनु आदिलाई हेर्ने हो भने मानवेतर प्राणीको स्वभावसँग यो विचार मिलेको देखिन्छ । यद्यपि हेरेर, अनुभव गरेर अनुभवका आधारमा हुने 'शाब्दिक संयोजन सिकाइ' लाई मानवीय भाषा सिकाइका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी हेर्दा मानिसले सिक्ने भाषा र पशुप्राणीले सिक्ने भाषाका विचको बुझाइ र अन्तरका विषयले यस अध्ययनमा "प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा भाषा सिकाइ" हुने नवीन सिद्धान्तगत सोचलाई अधि सारिएको छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययनमा पुस्तकालयीय सामग्रीहरूको माध्यमबाट गुणात्मक अनुसन्धान विधि तथा विश्लेषणात्मक प्रक्रियालाई उपयोग गरिएको छ । भाषाविद् अब्राहम नोम चम्स्कीको भाषा सिकाइ संयन्त्र र लेभ सेमेनोभिच भिगोत्स्कीको मानव र मानवेतर प्राणीको विशेषताका आधारमा "प्राकृतिक अस्तित्वको आधारमा भाषा सिकाइ" लाई अपनाइएको छ ।

लोकविश्वास र भाषा

मानवले प्रयोग गर्ने भाषालाई मानवभाषा भनेर बुझिन्छ । मानिसले ध्वनिविज्ञानका आधारबाट २० औं शताब्दीमा ध्वनि अध्ययनको प्रारम्भ गयो (गौतम र चौलागाई, २०६७ : ७७) । सार्थक ध्वनिको उच्चारण गर्ने मानवीय उच्चारण प्रक्रियालाई ध्वनि अवयवका कार्यका आधारबाट विश्लेषण गरिन्छ । मानिसको सञ्चार प्रक्रिया असीमित हुन्छ । मानवेतर प्राणीको सञ्चार प्रक्रिया सीमित रहन्छ । मानिसले पनि भाषिक र अभाषिक गरी दुई प्रक्रियालाई अवलम्बन गरेको हुन्छ । हाउभाउ, चेष्टा, सङ्केतजस्ता इन्द्रियजन्य अभाषिक क्रियाकलापबाट पनि मानिसले भाषिक सञ्चारण गरेको हुन्छ । भाषिक सञ्चारचाहिँ मानव मात्रको पेवा हो (बन्धु, २०७३ : ७) । पशुप्राणीले पनि अभाषिक क्रियाकलाप वा सङ्केतलाई बुझेको हुन्छ । मानिसका कठिपय इसारा, हाउभाउ, आवाजलाई समत् पशुप्राणीले बुझेको पाइन्छ । हाम्रा पुराकथा, नीतिकथा, उखान, उपाख्यान, धर्मग्रन्थ, सांस्कृतिक भनाइ इत्यादिमा चराचुरुङ्गीको प्रस्तुति व्यापक रूपमा देखा पर्छ । तिनमा पनि शकुन-अपशकुन्नगत लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । परेवालाई शान्तिको प्रतीक मानिन्छ, तर तिनीहरू उड्दा आउने हावालाई राम्रो मानिन्दैन । विरालोले बाटो काट्दा राम्रो मानिन्दैन, कुकुरले एकोहोरो रोएमा अपशकुन मानिन्छ । अर्को पक्षबाट हेर्दा परेवाले चिठी आदानप्रदान गर्ने गरेको इतिहास रहेको देखिन्छ । यसर्थ पशुप्राणीविचमा सञ्चारण प्रक्रिया रहेछ, भन्न सकिन्छ । पुरानो जमानामा सायद पन्थीहरू शकुन (राम्रो-नराम्रो सन्देश दिन) निर्देशक मानिन्थे (सुवेदी, २०६८ : १००) ।

विश्वमा मानवभाषाको यकिन तथ्याङ्क नभए पनि ६,००० जति भाषाको अस्तित्व रहेको पाइन्छ । भाषाका अध्येताहरूले संसारमा सम्पूर्ण भाषाहरूको सङ्ख्या सन् १९३९ तिर अन्दाजी २५००-३५०० को विचमा रहेको बताएको

रगेश भट्टराई- प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन

पाइन्छ। १९५८ तिर २७९६ र १९६४ तिर ४०००-७००० को विचमा र सन् २००० तिर ६००० भाषाहरू भएको अनुमान गरेका थिए। सन् २००९ मा एथेलोगले संसारमा ६,९०९ भाषाहरू रहेको सूची दिएको थियो भने सन् २०१६ मा ७०९७ वटा भाषाको सूचीलाई पेश गरेको पाइन्छ (बन्धु, २०७३ : १९३)। मानिसले भाषिक तथ्याङ्कमा स्थिरता रहेको पाइदैन। मानिसले आफ्ना पछिल्ला पुस्तामा भाषालाई हस्तान्तरण गर्दै आयो। तथापि, पशुप्राणीका भाषा सदियौदेखि प्राकृतिक रूपमा स्वतः हस्तान्तरित भएको देखिन्छ। मानिसले आफ्नो भाषा सिक्ने क्षमता र पशुप्राणीको भाषा सिक्ने क्षमता दुवै प्राकृतिक विषय हुन् तर मानिसमा बौद्धिकता र पछिल्लो समयमा भएका यान्त्रिक विकासले यसमा प्रभाव पारेको देखिन्छ।

मानवभाषा

मानिसले प्रयोग गर्ने भाषालाई मानवभाषा भनिन्छ। नयाँ भाषालाई आर्जन गर्न सक्ने क्षमता मानिसमा मात्र भएको पाइन्छ। एउटा मानिस बहुभाषिक बन्न सक्छ तर पशुप्राणी बहुभाषिक बन्न सक्दैन। मानवभाषामा शब्दतत्त्वल (ई नै ब्रह्म भनिन्छ। शब्दशक्तिका आधारमा संसारका हरेक क्रिया सञ्चालित हुन्छन्। भर्तृहरिले मानवभाषालाई संस्कृत वाक् तत्त्वका विषयमा भनेका छन् :

अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्

विवर्ततेर्थं भावेन प्रक्रिया जगतो यतः। (वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड, १)

(शब्दतत्त्व अनादि अनन्त विकाररहित अविनाशी ब्रह्म हो जसबाट अर्थको रूपमा जगत्‌को प्रक्रिया विवरित हुन्छ) (दहाल, २०७१ : १४)। अन्य प्राणीको तुलनामा भाषिक कार्यकलापको ज्ञान, प्रयोग, सञ्चरण, सम्प्रेषणगत सक्षमतामा मानिस बढी सबल रहन्छ। यद्यपि अन्य प्राणीले पनि आवाज निकालन सक्दछन् तर तिनीहरूले निकालेको आवाज भाषाका रूपमा नरही केवल आवाजका रूपमा मात्र रहेको हुन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १३)। मानिसले भाषालाई सामाजिक वातावरणका हरेक कार्यलाई व्यवस्थित तुल्याउन प्रयोग गरेको हुन्छ। भाषालाई मानव उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छक, सार्थक ध्वनि प्रतीक मानिन्छ जसबाट समाजका मानिसले विचारलाई विनिमय गर्दछन्। यो सामाजिक व्यवहारको मूर्त रूप मानिने साधन तथा माध्यम हो जसको प्रकार्य नै सम्प्रेषण गर्नु रहेको पाइन्छ (आचार्य, २०६६ : ९)। मानिसले विभिन्न प्राणीको आवाजलाई नकल गर्न पनि सक्छ। प्राणीहरूमध्ये सबै किसिमका विचारलाई मानवले सम्प्रेषण गर्न सक्छ। सबै प्राणीहरूले विचारलाई सम्प्रेषण गर्न विविध माध्यम वा सङ्केतको प्रयोग गरेका हुन्छन्। अन्य सङ्केतका तुलनामा मानवले भाषिक सङ्केतका माध्यमबाट आफूलाई बढी सम्प्रेषित गर्न सक्छ (न्यौपाने र अन्य, २०६९ : ५)। सार्थक भाषामा अर्जित गुण भएकाले मानिससँग बढीभन्दा बढी भाषालाई जान्न, बुझन र प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ।

मानिसले भाषालाई आफैले निर्माण गरी प्रयोग गर्न सक्छ। वाक्प्रतीकलाई सार्थकता दिने र बोधगम्यता प्रदान गर्ने खुली मानवभाषामा रहेको हुन्छ। मानव जीवनको महत्त्व र सार्थकता भाषामाथि निर्भर रहन्छ। भाषाकै कारण मानिस पशुबाट पृथक् भएको हो (भट्टराई, २०७२ : ३६)। अर्को कोणबाट हेर्दा भाषालाई केवल मानवको पेवा वस्तु मात्र भन्न पनि मिल्दैन। देवीं वाचमजनन्यन्त देवा: तां विश्वरूपा: पश्वो वदन्ति । -ऋग्वेद, ८-१००/११ (वाणीकी देवीलाई देवताहरूले उत्पन्न गरे)। यिनै वाग्देवीद्वारा प्रदत्त वाणी सबै प्राणीले बोल्दछन्।) मूलतः पूर्वीय विद्वानहरूले सबै प्राणीको भाषालाई भाषा मानेका हुन् भन्न सकिन्छ। दहाल (२०७१ : १५) द्वारा उल्लेख गरिएनुसार भर्तृहरिले वाक्-तत्त्वको व्यवहारमा प्राणीका आवाजलाई एकै साथ हेरेका छन् :

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च भासते ।

तन्मात्रमप्यतिक्रान्तां चैतन्यं सर्वजातिषु ॥ (वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड, १२६)

(समस्त ज्ञानको साथ तादात्म्य लाभ गरेर भाषित हुन्छ। शब्द सांसारिक प्राणीहरूको संज्ञा र चेतना हो।) कतिपय लिपि वा लेख्य संरचना नभएका भाषामा कथ्य रूपबाटै जीवन्तता रहेको पाइन्छ। यसर्थ मानवभाषा कथ्य रूपबाट मात्रै पनि जीवन्त रहेको पाइन्छ। भाषाकै आधारबाट मानवले विश्वव्यापीकृत क्षेत्रमा आफूलाई विकसित तुल्याइरहेको छ। यसरी हेर्दा भाषाका विशेषताका आधारबाट मात्रै मानवेतर भाषाबाट अलग गर्न

सकिन्छ । अतः भाषाका विशेषताले मानवभाषालाई स्पष्टता प्रदान गर्दछ ।

भाषाका विशेषताका आधारमा मानवभाषा

भाषाका विशेषताका आधारमा हेर्दा मानवभाषामा वाक्प्रतीक अर्थात् ध्वनि प्रतीकको संयोजन भएको हुन्छ । खोकदा, कराउँदा र अरू अवस्थामा पनि सुखबाट ध्वनि निस्किन्छ, तर त्यो आवाजलाई ध्वनिप्रतीक मानिन्दैन (वन्धु, २०७३ : ३) । मानवले सामाजिक सम्पर्क कायम गर्न, अनुभूति वा विचारको हस्तान्तरण गर्न, आफूलाई अभिव्यक्त गर्न र विविध ज्ञान हासिल गर्न भाषाको प्रयोग गर्दछ, (न्यौपाने र अन्य, २०६९ : २) । मानवभाषा सामाजिक, परम्परित तथा सांस्कृतिक वस्तु भएकाले समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हैदै जान्छ । मानिसले नाता, सम्बोधन, आत्मीयता, अवस्था, बोधगम्यता तथा आचरण र व्यवहारलाई सञ्चालन गर्न सिकेको हुन्छ । मानवभाषामा नयाँ बन्ने, परिवर्तन हुने, हराउने, मिसिनेजस्ता गतिशील गुणहरू पनि रहेका हुन्छन् । मानिसका हेरेक भाषामा र एउटै भाषामा पनि स्थान, परिवेश, प्रयोगकर्ताको प्रकृतिले फरक पार्दछ । यो परिवर्तनशील प्रकृतिको भएकाले समयअनुसार भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, वाक्य र अर्थमा फरक गुण रहन्छ । समयको गतिसँगै भाषाका विभिन्न एकाइमा परिवर्तन भइरहन्छ ।

आवाजको भण्डारण सम्भव भए पनि बोधगम्यता र भाषिक विच्छेदनबाट बोधगम्य हुने प्रविधि बनेको पाइन्दैन । मानवभाषामा असिमित सृजनात्मकता वा उत्पादनशीलता हुन्छ । मानवभाषामा सत्य र असत्य, सम्भव र असम्भव, भूत र भविष्यतका जुन विषयमा पनि कुरा गर्न सकिन्छ, तर पशुपन्थीका सञ्चार व्यवस्था सन्दर्भबद्ध हुन्छन् (वन्धु, २०७३ : ९) । मानिसले कहिल्यै नसुनेका, नवनाइएका वाक्यहरूलाई बनाउन सक्छ, (पौडेल, २०६२ : ६) । भाषामा व्यक्तिगत सक्षमताले प्रभाव पारेको हुन्छ । व्यक्तिले पनि खास परिस्थिति र प्रयोजनअनुसार विभिन्न भाषिक भेदहरूको प्रयोग गर्छ, (अधिकारी, २०७४ : २१) । मानवभाषामा कालिक, क्षेत्रीय, सामाजिक, विषयगत, प्रसङ्गगत, माध्यमगत भेदलाई अपनाउने गुण रहेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा मानवको सर्वश्रेष्ठ बन्ने गुण र बौद्धिकतालाई भाषाले जोगाएको हो । मानिसले आफ्नो भाषालाई सुरक्षित राख्नलाई विभिन्न विधि र प्रविधिको पनि प्रयोग गर्न सक्छ । मानवभाषामा स्वर र व्यञ्जनको वार्णिक तथा व्याकरणिक सुगठन र संरचना रहेको पाइन्छ । आचार्य (२०६८) का अनुसार वस्तुको आदानप्रदानभन्दा पनि सन्देशको आदानप्रदान त्यो पनि भाषिक प्रसङ्ग भएकाले कथ्य र लेख्यका रूपलाई नै ख्याल गरिनुपर्छ । भाषिक सञ्चरण प्रणालीलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ :

सन्दर्भ

कोड (सङ्केत पद्धति)

मानव समाजमा देखिएका सञ्चरण प्रक्रियालाई भाषाशास्त्रीहरूले शारीरिक प्रक्रिया (काइनेसिस) र वातावरणीय प्रक्रिया (प्रोक्सिमिज) भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । आँखा फिम्क्याउनु, जिब्रो टोक्नु, मुख बढ्याउनु जस्ता शारीरिक अवयवद्वारा गरिने सङ्केतलाई काइनेसिस भनिन्छ भने ठाउँ, परिस्थिति, वक्ता र स्रोताको प्रकृतिअनुसार आदर अनादर, औपचारिक अनौपचारिक भाषा प्रयोग गर्नुलाई वातावरणीय सञ्चरण प्रक्रिया अर्थात् प्रोक्सिमिज भनिन्छ । यस्ता गुण

रगेश भट्टराई- प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन

मानवभाषासँग सम्बन्धित हुन्छन्। वौद्धिकताको आधारबाट सञ्चरित हुने यस्ता गुणहरूका आधारमा मानवको भाषिक सञ्चरण मानवेतर भाषाका तुलनामा सक्षम र व्यावहारिक हुन्छ।

मानवेतर भाषा

मानववाहेकका अन्य सजीव प्राणीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई मानवेतर भाषा भनिन्छ। पशुपन्थी तथा जनावर हरूले पनि आफू अनुकूल भाषिक प्रयोग गरेका हुन्छन्। यस भाषालाई पशुपन्थीको भाषा पनि भनिन्छ। मैरी, सुगा, मैना, काग, डल्फिन, चिम्पान्जीजस्ता प्राणीहरूले मान्छेले जस्तै ध्वनिद्वारा सीमित अनुभूति वा विचारलाई सम्प्रेषित गर्दछन्। तर, मानवेतर अन्य प्राणीका ध्वनिसङ्केतलाई भाषा भनिन्दैन (न्यौपाने र अन्य, २०६९ : ५)। मानवकै पनि स्पर्श, सङ्केत, भाषेतर आवाजलाई भाषा मानिन्दैन। यसर्थ मानवेतर भाषामा सार्थक ध्वनिको प्रक्रिया रहेको पाइन्दैन। वास्तवमा विभिन्न प्राणीहरूले पनि आवाज निकालेर अथवा सङ्केतबाट विचार सम्प्रेषण गर्न सक्छन्। मानवेतर प्राणीका यस्ता सङ्केत र आवाजका तुलनामा मानिसको भाषा अन्य प्राणीको भन्दा समृद्ध हुन्छ (पौडेल, २०६२ : ४)। पशुहरूमा पनि सञ्चार प्रक्रियाको आफै प्रकृति रहेको पाइन्छ। कुकुरले भुक्छ, कागले 'काग काग' को आवाज निकाल्छ। वाखाका साना पाठापाठी र वयस्कको आवाज मानिसकै जसरी पृथक हुन्छ। घरपालुवा गाईभैंसीले दूध दुन्हे समयको सङ्केत गर्नु तथा समयगत आधारमा घाँस-खोलेका लागि आवाजले सङ्केत गर्नुलाई भाव सञ्चरण भन्न सकिन्छ। वाखी, गाई, भैंसी आदिले आफ्ना सन्तानलाई बोलाउँदा प्रयोग गर्ने भाषाशैली र अन्य सामान्य अवस्थामा कराउने आवाजमा सामान्य समयको भन्दा फरक हुन्छ।

भाषिक सञ्चार प्रक्रिया मानव प्राणीसँग मात्र सीमित रहे पनि भाषेतर आवाज र सङ्केत अन्य सजीव प्राणीका लागि उपयोगी रहेको पाइन्छ। बन्धु (२०७३ : ७) का अनुसार एउटा अध्ययनले रानीमौरीले मधुरस फेला पारेपछि घारमा आई नाच्छ। त्यो नाचको प्रकृतिबाट मधुरसको स्थान, दूरी र दिशावारे जानकारी दिन्छ। माछा, समुद्री चरा, डल्फिन र गिब्बनजस्ता प्राणीका सञ्चार प्रक्रियाको पनि केही अध्ययन भएको छ, र यो अध्ययनले यी जीवको सञ्चरण प्रक्रियालाई अत्यन्त सीमित रहेको देखाएको छ। यसर्थ गैरभाषिक सञ्चरणलाई मानवेतर भाषाका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ। तर, मानिसवाहेक अन्य प्राणीले सङ्केतद्वारा गर्ने सूचना सम्प्रेषणलाई भाषिक सञ्चार मानिएको छैन। यसलाई केवल सञ्चार प्रक्रिया मात्र भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : ४)। मानवभाषा र मानवेतर भाषामा केही साङ्केतिक प्रक्रिया र आवाजमा समानता रहेको भए पनि मानवेतर भाषा मानवभाषाजस्तो असिमित भने रहेको पाइन्दैन।

हेरेक पशुपन्थी तथा कीराहरूले आआफ्नो समूहले बुझ्ने ध्वनि, सङ्केत, स्पर्श र आवाज निकाल्ने गर्दछन्। उनीहरूमा दोहोरो संवाद रहेको भने बुझ्न सकिन्दैन (आचार्य, २०६८ : १७)। यिनीहरूमा वंशाणुगत विकासका आधारमा भाषिक सञ्चरण भएको पाइन्छ। शत्रुको सूचना दिँदा, आपसमा खेल्दा, छरिएका साथीहरूलाई एकत्रित गर्दा यिनीहरूले फरक-फरक भाषा प्रयोग गर्दछन् तर ती ध्वनि विच्छिन्न र विश्लेषणीय हुँदैनन् (न्यौपाने र अन्य, २०६९ : ६)। वाखा, भेडा अर्थात् गाईबस्तुले पनि आफ्ना सन्तानलाई बोलाउँदा, माया-प्रेम भाव प्रकट गर्दा पनि आवाज निकालेका हुन्छन्। तिनमा पनि भावनात्मक सम्प्रेषणीयता रहेको पाइन्छ। बचेराले माउको छातीमा स्पर्श गरेर चारोको अपेक्षा गर्दछ। आचार्य (२०६८ : १८) तथा भुसाल (२०७५ : १२-१४) का अनुसार मानवेतर भाषालाई गन्ध सङ्केत, ध्वनि सङ्केत (गीत र आह्वान), दृश्य सङ्केत र स्पर्श सङ्केतका आधारमा केलाउन सकिन्छ। केही पशु र किराहरूले आफू हिँडेको वा आफू आएको स्थानमा गन्ध छोडेर साथीलाई जानकारी गराएको पाइन्छ। भनिन्छ, एक हुल सलहले छोडेको गन्धलाई सातकोस टाढाका सलहले थाहा पाउन सक्छ। विभिन्न कीटपतझाले भय, त्रास, भोजनको सङ्कलनका क्रममा पनि आआफ्नो प्रकारको गन्ध छोड्ने गरेको बुझिन्छ। मौरीहरू शत्रुको सूचना दिनुपर्दा गन्ध निकाल्न, मधुको सूचना दिन नाच्छन् (बन्धु, २०७३ : ८)।

कतिपय चरा, किराहरूले क्रमिक रूपमा तालयुक्त आवाज गुञ्जाइरहन्छन्। यस्तो आवाजका माध्यमबाट जीवहरूले समय बोध, भोकको अवस्था, सहवासको इच्छा, भय, त्रास आदिलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ। नेपाली भनाइलाई हेर्दा 'बाँस घारीको रूपी (सारौँ) जस्तो हल्ता गरेको', 'भयाउँकीरीजस्तो कति भयाउँभयाउँ गरेको', 'भ्यागुताको जस्तो ट्यारट्यार

किन कराएको' भन्ने गरेको पाइन्छ । प्राणीकै आवाजबाट नेपाली भाषामा विउ कुहियो, काफल पाक्यो, पोखरा जाम् जस्ता भाषालाई विकसित तुल्याइएको पनि पाइन्छ । हाम्रा अग्रजका कथ्यपरक हस्तान्तरित विश्वासका आधारमा नियाल्दा जनावरका भुकाइ, रुवाइ र खोकाइजस्ता आवानले पनि फरक-फरक सङ्केत गर्छ ।

दृश्य सङ्केतका उदाहरणका रूपमा जुनकीरीको प्रकाश, चराहरूको नचाइ, घुमाइ तथा शरीर फुलाउने कार्य आदिलाई लिन सकिन्छ । मृग, हरिण, जरायो-खरायो, बाघ, कुकुर, विरालोजस्ता जीवले शारीरिक दृश्यात्मक सङ्केतबाट भाव सम्प्रेषण गरेको पाइन्छ । माछाले छोएर भाषाको सङ्केत गर्ने गरेको विज्ञहरूको मत छ । आपसी सुरक्षा, एकताको कार्यमा, भोजन सङ्कलनमा, प्रजनन कार्यमा, आपत्का बेला स्पर्शबाट सञ्चरित हुने गरेको पाइन्छ । मानवेतर प्राणीले प्रेम, ईर्ष्याजस्ता भावनात्मक व्यवहारलाई मुखमुद्रा, स्पर्श, आवाज आदि तरिकाबाट प्रस्तुत गरेका हुन्छन् ।

प्राचीनकालीन दन्त्य कथाहरूमा मानिस र पशुहरूबिच वार्तालाप हुने गरेको पाइन्छ । ठुला बगालमा रहेका भेडा, गाई-भैंसी आदिले आफ्नो समूहमा कुराकानी गरेको देख्न सकिन्छ । आफ्ना सन्तानलाई चाटेर माया गर्ने र अरूका सन्ता नलाई हान्ने, टोक्ने जस्ता स्वभाव देखिन्छ । हाम्रा पितापुर्खाले पशुको आवाजलाई बुझ्ये भन्ने किंवदन्तीहरू छन् । पूर्वीय सनातन तथा मानवभाषामा नेपाली भाषाको जगको रूपमा मानिने रामायणका कथाअनुसार हनुमान, सुग्रीव बाँदर थिए, जाम्बवान भालु थिए तर रामका प्रिय भब्र हनुमानको कथामा संवाद रहेको भेटिन्छ । सुगा, जटायु (पन्थी) जस्ता वन्यजन्तु वा जीवसँग पनि वार्तालाप भएका कथा छन् । भानुभक्तीय रामायण (श्री सुन्दर काण्ड) मा सीतालाई खोज्दै लड्का पुगको हनुमानले सीतालाई बताएको एउटा प्रसङ्ग सान्दर्भिक छ :

विन्ती श्रीहनुमानले पनि गन्या माता म सेवक् त हुम् ।

स्वामित्वा इ विपत् सै कहुँला ढेर् बात् बाहाँ क्या कहुम् ॥ ७२ ॥ (आचार्य, २०६७)

कतिपय प्राणीलाई भाषा मात्रै नआउने तर मानवभाषा र भावलाई बुझेको पाइन्छ । चिम्पाओंजीलाई मानवपछिको बौद्धिक जीव मानिन्छ । बुद्धिमत्ता, संवेदनशीलता, स्मरणीयता, चलाखीपनाजस्ता कतिपय पक्षमा प्राणीहरू मानवभन्दा बढी पनि रहन सक्ने देखिन्छ । मानवेतर प्राणीमा मानवभाषामा जसरी प्रश्नोत्तर, बहसात्मक संवाद, अन्तर्वर्ता भएको भन्ने पाइदैन । तर, तिनको प्राकृतिक जैविक गुण र मानिसको भाषिक सिकाइको प्रक्रियामा उस्तो अन्तर देखिदैन । मानिससँग भएको बौद्धिकताको अन्तरले मात्र यसमा प्रभाव पारेको हो । आखिर जसले जसरी प्रयोग गरे पनि विचारको प्रवाह र बोधगम्यता रहन्छ भने त्यो मानवेतर प्राणीका भाषालाई पनि मानिसको भाषाभन्दा कमजोर भन्न मिल्दैन ।

मानवेतर प्राणीको निकटतामा मानवभाषाको विकास

विश्वमा लिखित भाषाको विकास करिब पाँच हजार वर्ष पहिला भएको अनुमान लगाइन्छ । यसमा अन्दाजी आधार बाहेक ठोस भौतिक प्रमाण पाइदैन । भाषाको सकली रूपको आधारचाहिँ टर्कीमा बोलिएको मानिन्छ । जसलाई फर्जिन भनिन्छ, (युले, सन् २०१४) । पूर्वीय विद्वानका धर्मग्रन्थहरूमा वेदको आधारलाई केलाउने हो भने भाषा अथवा बाणीलाई सरस्वतीको प्रतीकका रूपमा व्याख्या गरिन्छ । वेदलाई देववाणी भनिन्छ । पश्चिमसम्म पुगेर भाषाको विकासका बारेमा हेर्दा हेरोडोटसले इजिप्टमा २५०० वर्ष पहिला दुई जना बच्चामा परीक्षण गर्दा तिनले बाखाको आवाज सिके तर 'रोटी' भन्ने शब्दचाहिँ उच्चारण गरे । १९ औं शताब्दीमा भिक्तर नाम गरेको बच्चालाई एकत्र छोडियो तर उसले बोल्दै बोलेन । अध्येताहरूले भाषालाई ईश्वरको उपजका रूपमा स्वीकार गरेको पाइदैन ।

अध्येताका आधारमा हेर्दा ८० लाख वर्ष पहिला मान्छे बाँदर जस्तै थिए । मानिसहरू शाब्दिक भाषा बोल्दैनथे । सो समयमा मानिसले २० देखि ३० प्रकारको सङ्केत प्रयोग गर्ने गरेको अनुमान गरिन्छ । २० लाख वर्ष पहिलाचाहिँ मानिस अलि विकसित भएको मानिन्छ । अतः भाषा सांस्कृतिक घटना हो । एउटा जातिको रूपमा एउटा मानवको एउटा विशेषता हो (कार्स्टाइर्स-मेकार्ड, सन् २००३) । जैविक इतिहासलाई हेर्दा ६० हजार वर्ष पहिलाको अवशेषलाई हेर्दा मान्छेको विकासको चरण अन्तर्गतको 'नियन्डर थल' भन्ने चरणसम्ममा आइपुगेपछि स्वरयन्त्रको विकास भयो । यसै क्रमसँगै व्यञ्जन वर्ण उच्चारण गर्न सक्ने क्षमताको विकास भएको अन्दाज लगाइन्छ । यसपश्चात् ३५०० वर्ष पहिलाको एउटा जीवावशेषमा बोल्न सक्ने अड्ग रहेको पाइयो (युल, सन् २०१४) । तर, ५००० वर्ष अघिको भाषाको प्रमाणचाहिँ केही पाइदैन । अध्ययनका आधारमा हेर्दा ४० हजार वर्षयता मानवभाषाको विकास भएको मानिन्छ,

रगेश भद्रराई- प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन

(कार्सटाइर्स-मेकार्डि, सन् २००३)। यसरी मानव विकासक्रमका आधारमा स्वरयन्त्रको विकास भएर भाषाको विकास भएको मानवशास्त्रीको तर्क रहेको छ।

लिभर म्यान (सन् १९८४) का अनुसार ३५ हजार वर्ष पहिला मानिसको घाँटीमा “लारिड्स” थियो। यो अङ्गले स्वरवर्ण उच्चारण गर्न नसकेको हुनाले नियन्त्र थल नाम गरेको पुर्खा लोप भयो भन्ने म्यानको तर्क रहेको छ। यसपछि नयाँ प्रकृतिको समृद्ध मानिस जातिको अर्को पुस्ताको विकास भयो (कार्सटाइर्स-मेकार्डि, सन् २००३)। यही क्रमसँगै मानिसमा स्वरयन्त्र तथा भाषाका बारेमा सोच्न सक्ने खप्परको विकास भयो। शारीरिक तर्कलाई हेर्दा गुरिल्लाहरूको दाँत बाहिर निस्केको हुन्छ। मानिसमा चाहिँ दाँत र ओठको आधारमा दन्त्य तथा ओष्ठ्य वर्णहरूको उच्चारणमा सहज हुन्छ। मानिसको शारीरिक विकास भाषामैत्री तवरमा भएको पाइन्छ। मुख, ओठ र जिबो, स्वरयन्त्र, घोक्रो लगायतका अङ्गहरू भाषिक उच्चारण अनुकूल विकास भएको मानिन्छ। यही क्रमसँगै मानिसको दिमागमा दायाँ र बायाँ भागको विकास पनि भाषामैत्री ज्ञानको भण्डारण योग्य बन्यो। यसरी विकास भएको सबलता वंशाणुगत आधारमा एकदेखि अर्को पुस्तामा क्रमशः सर्दै गयो। यसरी हेर्दा सर्वप्रथम बच्चा हिँडा चारखुट्टाले हिँड्छ। बिस्तारै मस्तिष्कको विकास हुन्छ। जन्मदेखि नै भाषा सिक्ने क्षमता उसमा भएकाले यो गुणलाई जन्मजात वशाणुगत आधारमा विकसित भएको मानिन्छ। यो विषय कुन भाषा सिक्छ भन्ने कुरामा भन्दा मानिसको वंशजमा हस्तान्तरण हुँदै गएको वंशज गुण अर्थात् जिनसँग सम्बन्धित छ। वंशजको आधारमा भाषा सिक्ने भन्ने कुरा कहिले विकसित भयो भनेर यकिन गर्नचाहिँ सकिन्न तर मानिसमा वशज गुणको परिवर्तनचाहिँ भएकै हो (युले, सन् २०१४)। विद्वान्‌हरूले भाषा र मस्तिष्क सँगसँगै विकास भएको अनुमान लगाएका छन्। मानिसलाई ५० लाख वर्ष अघि बाँदर, चिम्पान्जी हुँदै विकसित मानिन्छ। ४० हजार वर्ष पहिला मान्छेको मस्तिष्क सबैभन्दा बढी विकसित भएको मानिन्छ। त्यो समयमा मानिसको मस्तिष्क सबैभन्दा बढी विकसित भएको मानिन्छ। त्यतिखेर मानिसले विभिन्न औजार, गहना, चित्रकला लगायत हातहतियारको विकास गन्यो। त्यही समयमा मानिसको दिमागमा दायाँ-बायाँ दुवै दिमागको क्षमता विकास भयो र बोल्न सक्ने भयो।

मानव र मानवेतर भाषाको अन्तर

मानवभाषामा औपचारिकता, अनौपचारिकता, सन्दर्भपरकता, भावपरकता हुन्छ। मानव र मानवेतर प्राणीहरूको सञ्चार गर्ने प्रक्रियामा मानवेतर प्राणीको तुलनामा गुणात्मकता र परिमाणात्मक दुवै दृष्टिले मानवभाषा जटिल एवम् विशिष्ट किसिमको हुन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०६९: ६)। कुखुराले चल्लालाई जोगाउन, सुत्केरी कुकुरले छाउरा-छाउरीलाई स्याहार गर्न सुत्केरी नभएको समयभन्दा बढी शत्रुसँग सङ्घर्ष गर्दै। यसको एउटा उदाहरण बाघले भन्दा बधिनीले ८० प्रतिशत बढी सिकार गर्नु हो। बुद्धिमता, सबेदनशीलता, प्रेम, सद्भाव, कर्तव्यपरायणतामा केही जीवले आफ्नो परिचय र गुणलाई विकसित तुल्याएको पाइन्छ। कुकुरले ‘च्यो’ भनेर बोलाएको बुझ्नु, नाम राखिएर अभ्यस्त बनाइएको कुकुरले उसको नामअनुसार बोलाउँदा बुझ्नु, विरालोलाई ‘सुरी’ भनी बोलाउँदा बुझ्नु, परेवाले ‘गुहुगुहु आ’ भन्दा बुझ्नु यसका उदाहरण हुन्। यी कार्यकलापमा समयोदयको अभ्यस्तताले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ। विहानीको समयमा कुखुरा-परेवाले चारो खान बोलाएको बुझ्नु यसको अर्को उदाहरण हो।

न्यौपाने र अन्य (२०६९) का अनुसार भाषाशास्त्री हकेटले मानवीय भाषिक सञ्चार र पशुपन्थीका सञ्चारका विचमा पाइने भिन्नतालाई विश्लेषण गरेका छन्। सञ्चारमा हुने भिन्नतालाई विश्लेषण गर्दै पशुपन्थीमा नपाइने तर मानवमा मात्र पाइने निम्न विशेषतालाई यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ :

क. संरचनात्मक द्वैतता ख. उत्पादनशीलता ग. यादृच्छकता घ. अन्तर्विनिमय योग्यता ड. विशिष्टिकरण विस्थापन च. सांस्कृतिक सञ्चरण

हकेटले विच्छिन्नता, व्यवस्था, परिवर्तनशीलता, खुला व्यवस्थाजस्ता विशेषता भाषिक अर्थात् मानवीय सञ्चारमा मात्र पाइने विशेषताका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। मानव र मानवेतर भाषामा रहेका भिन्नतालाई यसरी केलाउन सकिन्छ :

मानवभाषा	मानवेतर भाषा
असीमित र अनिश्चित प्रकृति	सीमित र निश्चित प्रकृति
सिकाइमा अर्थगत सहजता हुनेक उदाहरण : क,खक क,का हुंदै क्रमिक सिकाइ हुने	नियमसम्मत क्रमिकताका आधारमा सिक्न सहज नहुने
आर्जित र सृजनशील	आनुवंशिक
वाक्यात्मक र व्याकरणिक	अवाक्यात्मक र अव्याकरणिक
खुला व्यवस्था, लचकदार प्रवृत्ति र विविधतामय प्रकृति	बन्द व्यवस्था, लचकताहीन र एकरूपात्मक गुण
वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पक्ष रहने	वर्णन तथा विश्लेषण गरेर बुझन र व्याख्या गर्न जटिल हुने
मनोवैज्ञानिक, संज्ञानात्मकता एवम् व्यावहारिक कोणबाट हेर्न सकिने	व्यावहारिक तथा मनोवैज्ञानिक गुण मात्र समावेश हुने
भूगोल र समाजसापेक्षता, नवीनतायुक्त, उत्त पादनशील, विस्थापनशील, सांस्कृतिक सञ्चरण क्षमताजस्ता गुण रहेको	भूगोल एवम् समाजनिरपेक्ष, सार्वभौम, नवीनताहीन, स्थिर, अनुत्पादक, विस्थापनहीन, सांस्कृतिक सञ्चरणको अभाव रहने
संवादात्मक, विचारात्मक प्रकृतिको द्वैतता भएको तथा भाषामा पनि वाक्य र ध्वनिको दुईवटा स्तर रहेको	दोहोरो संवादरहित, विचार विमर्श गर्ने गुण नभएको तथा अद्वैत प्रकृति रहेको
ध्वनि, वर्ण, रूप, पदावली, वाक्यजस्ता तहबाट स्वर र व्यञ्जनका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने।	मानवभाषालाई जस्तो तहगत आधारबाट व्याख्या, विश्लेषण र गर्न नसकिने।

भण्डारण र स्मरणीय सक्षमता मानिसमा बढी भए पनि सो गुण पशुप्राणीमा पनि रहेको पाइन्छ। भावनात्मकता, अभासिक सङ्केत, सन्देशमूलक हाउभाउ आदिमा समानता रहेको पाइन्छ। मानवभाषालाई पशुप्राणीले केही हदसम्म बुझे पनि मानिसले प्राणीहरूको भाषालाई गहन रूपमा बोध गर्न सकेको पाइदैन। प्राचीन किंवदन्तीहरूमा कागाको सन्देश, स्याल रोएकाले स्यालले कोही ठुलो मान्छेको मृत्यु सङ्केत प्रकट गरेको, गिद्ध बोलेकोजस्ता कुरा बूढापाकाले बुझ्ये भन्ने पनि पाइन्छ, तर वर्तमान त्यसका ठोस आधार रहेको देखिदैन। मानवभाषाको अध्ययनका लागि यन्त्र, उपकरणको विकास भएको भए पनि मानवेतर भाषाका लागि उस्तो दिलचस्पी राखेर अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइदैन।

छलफल र नतिजा

मान्छेले सुसेलेर, ताली बजाएर, मादल बजाएर वा हाम्रा पञ्चेन्द्रियबाट विचार विनिमय गरे पनि त्यसलाई भाषा मानिदैन। स्पर्श, सङ्केत, गन्ध, स्वादलाई पनि भाषा मानिदैन। आवाजको उच्चारण र श्रवणद्वारा बोध हुने भावलाई मात्र भाषा मानिन्छ। तर, भाषाभित्र विचार र व्यवहार सम्प्रेषणको गुण पनि हुन्छ। भाषाविज्ञानले निर्क्षयोल गरेका वस्तुपुरक, मापनीय, ठोस प्रमाणमा आधारित तथ्यलाई आधार मानेर भाषा मान्ने हो भने कठिपय सन्दर्भमा मानवेतर प्राणीका भाषा पनि “भाषा” का स्थानमा अध्ययनीय लाग्छन् :

पशुप्राणीको भाषामा पनि बोधगम्यता र विचार विनिमयको आधारमा निश्चित वर्गमा सम्प्रेष्य हुन्छ। मानवभाषाको वर्ण, लिपि, व्याकरण विकास गर्ने, शिक्षित हुने क्षमता मात्रै मानिसमा भएको हो। त्यसो भन्दैमा आफूले लिपि बनाएँ भनेर पशुको भाषाचाहिँ भाषै होइ भन्न सकिदैन। पशुपन्थीको भाषा प्राकृतिक हुन्छ। तिनको भाषामा सीमा, देश, भूगोलमा आधारमा भन्दा तिनको जातिका आधारमा फरकपना हुन्छ। भैंसी र गोरुको आवाज वंशजगत स्वरूपमा फरक हुन्छ तर एउटै थलोमा रहँदा तिनले पनि विचार सम्प्रेषण गर्छन्। गोठालालाई छलेर खेतको बाली चोर्न जाने सल्लाह गर्ने क्षमता तिनमा हुन्छ। यो कुरा त मानवभाषाको सांस्कृतिक सापेक्षताको सिद्धान्तसँग मिल्दैजुल्दै

रगेश भट्टराई- प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा मानव र मानवेतर भाषाको अध्ययन

देखिन्छ। मानवभाषालाई सांस्कृतिक सापेक्षताको सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा एउटै भाषा, भिन्न संस्कृति, धर्म भएका व्यक्तिको भाषा भएको भेटिन्छ भने एउटै संस्कृति भएका व्यक्तिले भिन्न-भिन्न भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०६८ : १५)। जात फरक भएर पनि सम्पर्कमा रहेका चिनजान भएका विजातीय प्राणीमा विचार सम्प्रेषण हुन्छ। यसर्थ पशुको भाषालाई भाषा नै नमान्ने भन्न मिल्दैन। अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमालामा अव्याख्येय ध्वनिका लागि स्थान दिए जसरी नै पशुप्राणीको भाषामा अन्तर केलाउने गरी खोज नभएको हुन सक्छ। अर्थात्, पशुप्राणीले मानिसको जसरी बोल्दैनन्, लेखपढको बौद्धिकता हुँदैन भने पनि तिनको जातगत, भूगोलगत, परिवेशगत भाषिक विविधतालाई नियाल सकिन्छ। जस्तो लकेतिर हुने कागको आवाज बढी धोद्रो हुन्छ भने औलतिरका कागको आवाजमा त्यति धेरै धोद्रोपना हुँदैन।

जुन भाषालाई व्याख्या गर्न सकिन्छ, त्यो व्याख्ये र व्याख्या गर्न नसकिने भाषालाई अव्याख्येय भाषा भन्न सकिन्छ। पशुप्राणीका भाषालाई आवाजका आधारमा बाखापाठाले निकाले आवाज र माउको आवाजमा हुने अन्तरका आधारमा व्याख्या गर्न सकिने हुनाले त्यो आवाजका आधारमा व्याख्येय भाषा हुन्छ। तर, एउटा गोरु र अर्को गोरुको विचको भाषामा आवाज मात्र अन्तर हो तिनले व्यक्त गरेको भाव समान वा फरक हुन सक्छ, जसलाई छुट्ट्याउन सकिन्न। तिनमा भएका कुराकानीलाई हाम्रा वैज्ञानिक यन्त्रभित्र समेट्न नसकिएको मात्र हो। अतः तिनको भाषा अव्याख्येय प्रकृतिको भाषा नै हो।

पशुप्राणीले अनगिन्ती आधारमा विचार सम्प्रेषण गरेका हुन्छन्। जुन कुरालाई मान्छेले व्याख्या गर्न नसकेको हुन सक्छ। मानिस आफूले व्याख्या गर्न नसकेका मानवेतर प्राणीका भाषालाई भाषा होइन भन्नु भन्दा त्यो भाषाको अध्ययन गर्न सकेको छैन भन्नु प्रभावकारी हुन्छ। मानिसले अध्ययन गरेका वैज्ञानिक आधारलाई पनि प्रयोगशालामा जे जसरी हेरिएको छ, त्यसमा व्याख्येय आधारले मात्र फरक पारेको हो। मान्छेले आफ्ना भाषाको चर्चा गर्दा तुलनात्मक हिसाबमा पशुप्राणीको भाषाका विषयलाई अध्ययन गरेको देखिँदैन। वास्तवमा पशुप्राणीका लागि पनि मान्छेका भाषा निरर्थक अर्थात् अव्याख्येय हुन्छन्। अतः भाषा सबै प्राणी र जातिका आधारमा व्यक्तिगत तथा सार्वभौम हुन्छ। उर्दू बोल्ने समुदायमा पालिएको घरपालुवा कुकुरले त्यहाँको उर्दू भाषाका कतिपय कुरालाई जान्न सक्छ, तर तामाङ भाषा बोल्ने परिवारमा हुर्केर सोही भाषाका वक्ताहरूसँग मात्र बसेको कुकुरमा तामाङ समुदायकै ज्ञान हुन्छ। उसले आफ्नो भाषिक संयन्त्रका आधारमा प्राकृतिक गुणसापेक्षित भएर सोही रूपमा व्यक्त गरिरहेको हुन्छ। ती प्राणीमा पनि आफू अश्रित घरमा दुख पर्दा दुखी हुने, खुसी हुँदा रमाउने क्षमता हुन्छ।

मानिसलाई बौद्धिक उच्चताका आधारमा बोधगम्य क्षमता उच्च छ, तर मानिसले प्राणीका सबै प्रकृतिका भावगत भावनालाई सहजै बोध गर्न सकेको हुँदैन। यस आधारमा पशुप्राणीका भाषालाई कमजोर भाषिक व्यवस्था हो भन्न मिल्दैन। तिनको भाषा पनि आफ्नो जीवन सञ्चालनका लागि मानिसकै जसरी पूर्ण छन्। तिनका भाषामा मानवभाषामा जसरी दायरा बनाएर शब्दभण्डार, व्याकरणलाई खोज्नु हाम्रो मूर्खता मात्र हुन्छ। मानिसका फरक-फरक भाषामा वर्णको सझेख्या, व्याकरण संरचना पनि फरक-फरक हुन्छ, तर सबै भाषा उत्तिकै पूर्ण र मूल्यवान् हुन्छन्। त्यस्तै गरेर मानवेतर प्राणीले पनि आफूलाई चाहिने भाषिक ज्ञानलाई आफै विकास गरिरहेका हुन्छन्। आफ्ना पुस्तालाई भाषा र जीवनको सङ्घर्षसँग लड्नलाई एकसाथ सिकाइरहेका हुन्छन्। तिनले कतिपय अवस्थामा मानिसले कुरा उक्काइसकदा छिटै बुझ्ने क्षमता राख्छन्। यो खुबी त कतिपय मानिसमा पनि नहुन सक्छ।

पशुको भाषालाई भाषावैज्ञानिक सूचकका आधारमा मापदण्डको चौघेरामा मापन गर्न नसकिए पनि सबै प्राणीको भाषामा आफै संरचना हुन्छ। जसरी अड्ग्रेजीमा २६ वटा वर्ण छन् तर त्यो पूर्ण हुन्छ। एउटै शब्दलाई सन्दर्भपरक आधारमा अर्थातुनुपर्छ, जस्तै: 'सेल', 'सि' शब्द। नेपालीमा स्वर वर्ण, व्यञ्जन वर्ण अभ बढी हस्त दीर्घको व्यवस्था छ। तर, अड्ग्रेजी भाषामा हस्त-दीर्घ व्यवस्थाको भन्नक्ट छैन। रोमन लिपिमा डिको दिनु पनि पर्दैन तर यी दुवै व्याख्येय आधारमा आफैमा स्वतन्त्र भाषा भए जस्तै प्राणीमा कागको भाषा र सारौंको भाषा फरक हुन्छ। जातगत आधारमा त्यो पनि प्राकृतिक आधारको जैविक गुण हो। वंशजको आधारमा आवाजको तरिका निर्क्योल हुन्छ। मानिसमा प्राकृतिक आधारमा बच्चाको आवाजको शैली शिल्प जैविक प्रकृतिकै हुन्छ। रुँदा, दुध चुस्दा, आमाको खोजी गर्दा जुनसुकै समुदायको भए पनि तिनको भाषा प्राकृतिक जैविक गुणको समानतामा आधारित हुन्छ। मानवेतर प्राणीमा

ठिक त्यसै गरी बाल भाषा र वयस्क भाषा, सम्भोगको भाषा या अन्य परिस्थितिगत भाषा फरक हुन्छ । मात्र तिनका वर्ण र व्याकरणको व्याख्येय आधार नभएको हो । तर, यसो भनिरहँदा तिनले साहित्य, वाङ्मय रचन सक्छन्, चम्स्कीका आधारमा सीमित नियमबाट अनियमित अर्थ र वाक्यको संरचना गर्न सक्छन् भन्ने हुँदैन । किनकि, यो क्षमता त मानिस मात्रको जैविक गुणमा आधारित छ । यो पनि केवल मानिस भएको प्रकृति मात्र हो ।

निष्कर्ष

मानवभाषा र मानवेतर भाषामा समानता र असमानता दुवै रहेको पाइन्छ । मानवले भूत, वर्तमान र भविष्यलाई बुझ्ने तथा परिस्थितिअनुकूल भाषिक सञ्चरण गर्न सक्छ । मानवेतर प्राणीमा सांस्कृतिक सञ्चरण गरी सामाजिक सद्भाव हस्तान्तरण गर्ने, नवीनतामा अचावधिक बन्ने गुणमा मानिसको जस्तो उच्च बौद्धिकताको पकृति नभएको हो । साइकेतिक सञ्चरण प्रक्रिया, सामाजिक सद्भाव, पारिवारिक समन्वय र प्रेमको प्रकटीकरणमा मानव र मानवेतर दुवै भाषिक कार्यमा समानता रहेको पाइन्छ । चेतनशीलताको दृष्टिले पनि मानवले भाषिक समुन्नति, भण्डारणमा विद्युतीय विकासको प्रयोग, अचावधिक परिवर्तनजस्ता विषयलाई अपनाएको हुन्छ । मानवेतर भाषामा वंशज गुणभन्दा पृथक् भाषा वा अन्य भाषालाई सिक्ने सक्षमता रहेको पाइन्दैन तर मानिसले आफ्नो भाषालाई मात्र भाषा भन्ने आधार तय गरेको देखिन्छ । मानिसले विभिन्न मानवेतर प्राणीका आवाजको अनुकरण गरेर आवाज निकाले पनि कुकुर, बाँदरजस्ता केही मानवेतर प्राणी जस्ति भावनात्मक बोधगम्यता मानिसमा समेत देखिन्दैन । मानिसका भाषागत प्रवृत्ति, साइकेतिक भाषा र पशुप्राणीका भाषालाई हेर्दा व्याख्येय र अव्याख्येय प्रकार रहेको देखिन्छ ।

औपचारिक भाषाको प्रयोग, भाषिक ज्ञानको भण्डारण तथा सञ्चरण, बहुभाषिक क्रियाकलाप, हस्तान्तरण सिप, वैज्ञानिक उपकरणको प्रयोगजस्ता विषयमा मानिस सबल हुन्छ । मानवेतर प्राणीका फरक आवाज र एउटै प्राणीका फरक स्थानगत भाषिक पृथक् पक्षमा अध्ययनको कार्य जटिल छ । यसमा प्राणीको संवेदनाको उच्चता र व्यावहारिक गुणको सबलता, इमानदारिता, कर्तव्यनिष्ठताजस्ता विषयमा रहेर तुलना गर्ने तथा निश्चित मापदण्डीय ढाँचाबाट नियाल्ने आवश्यकता हुन्छ । मानवभाषा र मानवेतर भाषालाई अझै वैज्ञानिक र प्रामाणिक आधारमा “प्राकृतिक अस्तित्वका आधारमा भाषा सिकाइ” सिद्धान्तवाट हेरिनु आवश्यक हुन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाडीगराज (२०७४). सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, शिवराज कौण्डन्यायन (सम्पा., २०६७). भानुभ्रकृत भाषारामायण. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- कार्सटाइर्स-मिकार्थी, अन्डियु (सन् २००३). ओरिजन अफ ल्याइग्वेज. प्राप्त : www.ucd.ie/artspgs/langevo/origins%20of%20lang.pdf.
- दहाल, विष्णुप्रसाद (२०७१). वाक्तत्वमा स्फोट दर्शनको अवधारणा. प्रज्ञा ११० (१). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- न्यौपाने, टडकप्रसाद, पारसमण भण्डारी, दीपक न्यौपाने र तुल्सीराम घिमिरे (२०६९). सामान्य भाषाविज्ञान. काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- न्यौपाने, महेश्वर र दिनेश घिमिरे (२०७०). भाषाविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त. काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- पौडेल, नेत्रप्रसाद (२०६२). सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६६). संस्कृत काव्यास्त्र. काठमाडौँ : भूडीपुराण प्रकाशन ।
- बन्धु, चडामणि (२०७३). भाषाविज्ञान. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भटटराइ, तुलसी (२०७२). नेपाली भाषाका सन्दर्भमा तत्सम शब्दहरूको वर्तमान स्थिति. प्रज्ञा ११२ (२). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भण्डारी, पारसमण र सालिकराम पौडेल (२०६८). सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भुसाल, केशव (२०७५). भाषाविज्ञान. काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- युले, जर्ज (सन् २०१४). द स्टडी अफ ल्याइग्वेज. पाँ.सं. क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस. प्राप्त : <https://epdf.pub/the-study-of-language-5th-edition.html>.
- सुवेदी, हंसपुरे (२०६८). चराचुरुङ्गी प्राप्त शकुन चर्चा. प्रज्ञा १०६ (२). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना

डा. नारायणप्रसाद पन्थ*

सार

प्रस्तुत अनुसन्धान नेपाली भाषा र थारू भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको अध्ययनमा केन्द्रित छ। यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य नेपाली भाषा र थारू भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना गर्नु रहेको छ। यसमा प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधिअन्तर्गत प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा सामूहिक छलफल विधिको उपयोग गरिएको छ। द्वितीय तथ्याङ्कहरू थारू जातिका बारेमा पूर्व प्रकाशित पुस्तक, व्याकरण, पत्रपत्रिका र क्षेत्रीय अध्ययन पढाइका साथै पुस्तकालयीय तथा इन्टरनेट अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ। नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा क्रियाको लिङ्ग भेद गरिन्छ। नेपालीमा कर्ताअनुसार क्रियापद फरक हुने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ तर थारू भाषामा क्रियाको पुरुषअनुसार लिङ्ग भेद गरेको पाइँदैन। थारू भाषाका क्रियापदमा लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन। कर्ताअनुसार क्रियापद फरक हुनु स्वाभाविक हो तर लिङ्गभेद देखिँदैन। अतः थारू भाषामा कर्तिपय क्रियाको लिङ्गमा भेद गरिँदैन। थारू भाषा र नेपाली भाषामा नाम राख्ने परम्परामा निकै फरकपन पाइन्छ। प्रस्तुत लेखमा थारू भाषा र नेपाली भाषाका विच लिङ्गव्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आदारार्थी, कोटिकर, लिङ्ग, व्याकरणिक कोटि, वाचक।

विषयपरिचय

नेपालको संविधानमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषताहरूलाई आत्मसात् गरी विविधता विचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यवद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। नेपालमा अवर्गीकृत भाषापरिवारको कुसुन्डासमेत थप भएपछि पाँच भाषापरिवारका भाषा बोलिन्छन्।

थारू नेपालको आदिवासी जाति हो। यिनीहरू नेपालको मध्यपश्चिम पहाड, सुर्खेत, भित्री तराई, दाढ, देउखुरी, कपिलवस्तु, रूपन्देही, चितवन, माडी मरिनखोला तथा कमला उपत्यकाका साथै नेपालको समग्र तराईमा बसोबास गर्दछन्। आकृतिले मंगोलजस्तै देखिए पनि दक्षिणतर्फका आर्यहरूको सम्पर्कमा परेकाले थारूहरूको जनजीवन र रहनसहनमा निकै भिन्नता पाइन्छ। ठाउँअनुसार थारूहरूको भाषामा पनि धेरै अन्तर छ। थारू जाति आफै थारू भाषासहित नेपाली भाषा पनि बोल्छन्। केहीले क्षेत्रगत रूपमा बोलिने भोजपुरी, मैथिली तथा अवधि भाषा पनि बोल्छन्। दसैंतिहारका अलावा थारूहरू धुमधामसँग माघी, जितिया आदि पर्व मनाउँछन्। थारू जातिको पुरोहितलाई गरूवा वा भर्ग भनिन्छ। थारू जातिमा पारिवारिक र सामाजिक चाड पर्व मनाउँदा पुरोहितको ठुलो भूमिका हुन्छ। यिनीहरू देउहार भन्ने ईप्ट देवताको पूजा गर्दछन्। वि.स. २०६८ सालको जनगणनाअनुसार थारू जाति कुल जनसङ्ख्याको ६.६ प्रतिशत अर्थात् १७,३७,४७० जनसङ्ख्या रहेको छ। रूपन्देही जिल्लामा ५५३५ ना अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको ०.२ प्रतिशत र थारू मातृभाषा हुनेहरूको ३.६ प्रतिशत रहेको छ, (केतवि, सन् २०१४:पृ.१३०-२०८)। समृद्ध लोकसाहित्य भएको थारू भाषामा साहित्यको विकास कम मात्रामा देखिन्छ। यस भाषामा भखैरै कोश निर्माण र व्याकरण निर्माणका काम हुन थालेका छन्। यस भाषामा गोपाली पत्रिका प्रकाशन हुनुका साथै चलचित्र निर्माण पनि भएका छन्। विभिन्न रेडियोबाट थारू भाषामा समाचार पनि प्रसारण हुन थालेका छन्। थारू जातिलाई मुख्य गरी राना, कठिरिया, सोन्हा, दड्गैरा, नवलपुरिया, ठढ्जोगी, डङ्डहा, मृदहा, सिंह, अर्कुतवा वा चितवनी, कोचिला, दनुवार, लाम्पुत्चवा, मर्चहा, थर

* उपप्राधायाक, त्रिवि, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

कुम्हार, कँवर जोगी, रउतार, खण्डडा, पूर्वाया, पछिउँहा आदि विभिन्न उपजातिमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धानको मुख्य समस्या थारू र नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना रहेको छ । यसै समस्यासँग सम्बन्धित शोध्यप्रश्नहरू यसप्रकार छन् :

- (क) थारू र मानक नेपाली भाषाका लिङ्गव्यवस्थामा केकस्ता समानता पाइन्छन् ?
- (ख) थारू र मानक नेपाली भाषाका लिङ्गव्यवस्थामा केकस्ता असमानता पाइन्छन् ?

उपर्युक्त शोध्यप्रश्नहरूको समाधान पत्ता लगाउनु नै यस अध्ययनको उद्देश्य हो ।

अनुसन्धानको सीमाढूकन

थारू भाषा तराई तथा भित्री मधेसमा बसोबास गर्ने थारूहरूले बोल्ने गर्दछन् । थारू भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय भेद रहेका छन् । यस अनुसन्धानमा नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्था र थारू भाषाको लिङ्गव्यवस्थाका आधारमा दुवै भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना गरिएको छ । थारू दाढ उपत्यका, तुलसीपुर, रूपन्देही, कपिलवस्तु र आंशिक रूपमा देशभर छारिएर रहेका छन् । प्रस्तुत अनुसन्धानमा रूपन्देही जिल्लाको कञ्चन गाउँपालिकाअन्तर्गत गोरावल वडा नं.१ र सैनामैना नगरपालिका वडा नं.१ मा बासोबास गर्ने थारू भाषामा रहेको लिङ्गव्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययनमा सीमित रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका क्रममा प्रश्नावली विधिद्वारा वास्तविक, तथ्यपूर्ण र संवेदनशीलतालाई ख्याल गरी स्वतन्त्र तरिकाले उत्तरदातावाट उत्तर प्राप्त गरिएको छ । यस क्रममा उत्तरदातावाट प्रश्नावलीद्वारा सान्दर्भिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि थारू भाषाका जानकार, पाका पुराना र थारू मातृभाषी वक्तासँग छलफल तथा अन्तर्वार्ताद्वारा तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको छ । यस क्रममा थारू भाषी वक्ताको समूह निर्माण गरी थारू भाषाको बारेमा छलफल गरिएको छ । छलफलमा उक्त क्षेत्रका अशिक्षित महिला, पुरुष, बालबालिका, प्रौढ, शिक्षित महिला, पुरुषलाई सहभागी गराइएको छ । थारू जातिका बारेमा पूर्व प्रकाशित पुस्तक, व्याकरण, पत्रपत्रिका, शब्दकोशलाई र क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिका साथै पुस्तकालयीय, इन्टरनेट अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । अनुसन्धानका निम्न भाषिक सर्वेक्षण पद्धति पनि उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कहरूद्वारा तिनको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । तथ्याङ्कहरू विश्लेषण गर्दा वर्णनात्मक, तुलनात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

थारू जाति र भाषाको परिचय

थारू शब्दमा रहेको 'था' को अर्थ समतल जमिन वा तराई र 'रू' को अर्थ स्थायी रूपमा बसोबास गर्ने मूलवासी तथा आदिवासी भन्ने हुन्छ । थारूलाई तराईका आदिवासी पनि भन्ने गरिन्छ । थारू जातिभित्र पनि विविध थर उपथर रहेका छन् । वि.सं. २०६८ को जनगणनाले नेपालमा १२३ भाषा बोलिने तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको छ । यीमध्ये अधिकांश जनताले बोल्ने भाषा नेपाली भाषा हो भने थारू भाषा नेपाली, मैथिली र भोजपुरी पछिको चौथो भाषा हो । थारू जातिमा थारूकै प्रकार मानिने अन्य धेरै भाषाहरू छन् । जसलाई थारू भाषा वा सोनहा कठरिया दड्गोरा वा मुख्य चौधरी भाषा पनि भनिन्छ । २०५१ भद्रौ १ बाट रेडियो नेपाल क्षेत्रीय प्रसारण धनकुटावाट पूर्वीय थारू भाषाको समाचार र रेडियो नेपाल क्षेत्रीय प्रसारण सुर्खेतबाट पश्चिमा थारू भाषाको समाचार प्रसारण हुदै आएको छ (सर्वहारी, २०६५, पृ.२१२) । गोपाल दाहितले थारू भाषाई ९ भाषिकामा वर्गीकरण गरेका छन्- (१) दडगाहा, (२) देसौरी, (३) राना, (४) सप्तरिया, (५) चितौनिया, (६) देउखुरिया, (७) भौंरहिया, (८) नवलपुरिया, (९) सुनसरिया । गणेश खरालले पूर्वी, मध्यपश्चिमी तथा पश्चिमी गरी थारू भाषालाई ३ भाषिकामा वर्गीकरण गरेका छन् । महेश चौधरीले सोही वर्गीकरणलाई टुक्राउदै पूर्वी भाषिकामा मोरड्गिया, सप्तरिया तथा राजवंशिया, मध्यपश्चिमी भाषिकामा चितवनिया र नवलपुरिया तथा पश्चिमी भाषिकामा डडौरा, देउखुरिया, डेशाउरी, कठरिया र राना भनी व्याख्या गरेका छन् (चौधरी, २०६४, पृ.१४-१६) । थारू भाषा साहित्यको लिखित इतिहास लामो छैन । आधुनिक थारू साहित्यको सुरुवात २००७ सालको

डा. नारायणप्रसाद पठ्ठे- थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना

जनक्रान्तिवाट भएको मानिन्छ। २००७ सालको जनक्रान्तिपश्चात् नै बढ्वा थारूबाट 'बढक्क जोर्नी' गीत डडौराहरूको थारू साहित्य देखापर्द (थारू, २०५५, पृ. १२४)। नेपालको पश्चमी भूभागमा यी भाषा बाहेक पूर्वी थारू समदायमा चितवनिया थारू भाषा बोलिन्छ जुन पश्चिमा थारू भाषाभन्दा फरक हुन्छ। यो अन्य नेपालमा बोल्ने भाषासँग मेल खान्छ। मैथिली, भोजपुरी, बड्गली आदि भाषासँग पनि यसले नजिकको सम्बन्ध राख्दछ। थारू भाषाको कुनै लिखित इतिहास नभए तापनि यो भाषा धेरै पुरानो मानिन्छ। यो नेपालको तराईमा बोलिने प्रमुख भाषा हो।

व्याकरणिक कोटिका रूपमा लिङ्ग

लिङ्गको परिभाषाका क्रममा विद्वानहरूले आआफै किसिमवाट परिभाषित गरेका छन्। यस क्रममा लिङ्गको परिचय दिई हकेट (सन् १९५८) ले "शब्द साहचार्य वा पदसङ्गतिका आधारमा छुट्याइने नामको कोटिलाई लिङ्ग भनिन्छ" (पृ. २१) भनेका छन्। लिङ्गलाई अर्थातै गिलसन (सन् १९७६)ले "सामान्यतया पदसङ्गतिनि नियन्त्रण गर्ने नामका वाक्यरात उपर्गहरूको कोटि नै लिङ्ग हो भनेका छन्। यिनका रूपतात्त्वक सङ्केत पनि हुन सक्छन्" (पृ. २८)। लिङ्गका सम्बन्धमा स्पष्ट दृष्टिकोण राख्दै पोखरेल (२०४२)ले भनेका छन्—"लिङ्ग शब्दहरूको सङ्गति वा साहचार्यका आधारमा बनाइएका संज्ञाका वर्गहरू हुन्। लिङ्गको प्राकृतिक लिङ्गसँग सम्बन्ध हुन पनि सक्छ, नहुन पनि सक्छ। त्यसैले भाषा वा व्याकरणमा लिङ्ग प्रकृतिको वाचक नभएर वाक्यरात पदहरूको सङ्गति एक किसिमले विचलन हुन्छ, भन्ने कुराको पनि वाचक हो" भनेका छन् (पृ. ४१)। लिङ्गको परिचय दिई सिग्द्याल (२०४३)ले भनेका छन्—"पुरुष जाति वा स्त्री जाति वा निर्जिव वस्तु बुझाउने रूपलाई लिङ्ग भनिन्छ" (पृ. १९)। लिङ्गलाई परिभाषित गर्दै बन्धु (२०४८)ले भनेका छन्—"लिङ्ग शब्द नामसँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो। यसले सामान्यतया भाले र पोथीलाई छुट्याउँछ, तापनि सर्वत्र त्यस्तो हुदैन। लिङ्ग, नाम, विशेषण र क्रियासँग पनि सम्बद्ध हुन्छ" (पृ. ६६)। लिङ्गको महत्वलाई स्पष्ट पाई अधिकारी (२०४९) ले भनेका छन्—"नामको लिङ्गलाई शब्दस्तरमा हेर्दा मानव- अमानव, पुरुष - स्त्री, सजीव - निर्जीव, मूर्त - अमूर्त र कठोर-कोमल आदि विभिन्न आधारमा छुट्याउन सकिन्छ, तर वाक्यात्मक सङ्गतिका दृष्टिले नेपालीमा मानवीय सन्दर्भको मात्र महत्व रहेको हुन्छ" (पृ. ५४)। लिङ्गलाई प्रष्ट पाई बन्धु (२०४९)ले "संस्कृत भाषामा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसक लिङ्ग गरी तिन लिङ्ग छन्। उनले जर्मन, पोलिस, अरबेली, ग्रिक, ल्याटिन, रूसी, आदि भाषामा पनि पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग भएको कुरा व्यक्त गरेका छन्" (पृ. ६६)। लिङ्गको अर्थ प्रस्तुत गर्दै न्यौपाने (२०५१) ले— "वस्तु वा सत्वप्रधान वस्तुको चिन्ह जसबाट वस्तुलाई चिनिन्छ, वा वस्तुको प्रकृतिलाई जसले चिनाउँदछ त्यो नै लिङ्ग हो" (पृ. २६४) भनेका छन्। लिङ्गको परिचय प्रस्तुत गर्दै शर्मा (२०६३) ले भनेका भन्नेन्छ— "लिङ्ग नामबाट स्त्री पुरुष र निर्जीव भन्ने जो विशेष बुझिन्छ, त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ" (पृ. २८)।

यसरी लिङ्ग नामसँग सम्बन्धित हुन्छ। नामलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। तीमध्ये लिङ्गको आधार पनि एक हो। प्राकृतिक आधारमा भाले जातिलाई पुलिङ्ग, पोथी जातिलाई स्त्रीलिङ्ग र निर्जीवलाई नपुंसक लिङ्ग भन्ने गरिन्छ। लिङ्ग प्राकृतिक व्यवस्थाअनुसारको नभएर भाषाका दृष्टिले व्यवस्थित व्याकरणिक कोटि हो।

थारू भाषा र नेपाली भाषामा लिङ्गव्यवस्थाको विश्लेषण

नेपाली भाषामा दुई किसिमका लिङ्ग छन् तर प्राकृतिक दृष्टिले तिन किसिमको (नपुंसकसमेत गरी) मानिए तापनि नाममा निहित मानवीय प्राणीमा मात्र पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको भेद पाइन्छ। अमानवीय प्राणीमा र निर्जीवको रूपमा निहित नपुंसक लिङ्ग भेद नभएकाले पुलिङ्गका रूपमा प्रयोग गरिने भएको हुँदा व्याकरणिक दृष्टिले दुई किसिमको लिङ्गव्यवस्था रहेको छ। नेपाली र थारू दुवै भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई लिङ्गव्यवस्था रहेको छ; जस्तै :

नेपाली भाषा	थारू भाषा
क) भाइले किताब पढ्यो।	क) भैया किताब पढता।
ख) बहिनीले किताब पढी।	ख) बैनी किताब पढी/पढत।
ग) बुवा आउनुभयो।	ग) बाबा आइल।
घ) आमा आउनुभयो।	घ) दाई आइल।

यहाँ नेपाली र थारू भाषाका वाक्यहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। यहाँ 'क' र 'ग' का वाक्य पुलिङ्ग हुन् भने 'ख' र 'घ' का वाक्य स्त्रीलिङ्ग हुन्। दुवै भाषामा लिङ्ग दुई प्रकारका छन्। उल्लिखित उदाहरणका आधारमा थारू भाषामा सर्कमक क्रियामा लिङ्ग भेद पाइन्छ; भने अर्कमक क्रियामा लिङ्ग भेद देखिन्दैन। थारू भाषाका क्रियामा आदर व्यवस्था देखिन्दैन। अड्डग्रेजीको You समान देखिन्छ।

शब्दगत तहमा लिङ्ग : नेपाली र थारू दुवै भाषामा केही शब्दहरू कुनै प्रत्यय लगाएर वा केही पद थपेर पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गबाट पुलिङ्ग नवनी स्वतन्त्र रूपले लिङ्गबोधक बनेका हुन्छन्; जस्तै :

पुलिङ्ग

स्त्रीलिङ्ग

थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
मुर्गा	भाले	मर्गीनिया	पोथी
बर्दा/बर्धा	गोरू	गैया	गाई
थरूवा/मर्दा	लोग्ने	जनिया	बुढी
बाबा	बुवा	डाइ/दाइ	आमा
रजवा	(राजा) राजा	रनीयाँ	रानी
राउत/ससुरवा	ससुरा	माऊ/ससुइया	सासु
भाटु	भिनाजु	भौजी	भाउजु
दादा/डाडु	दाजु	मौसी	सानीमा
मौसा	सानावा	बडुकी दाइ	ठुलीआमा
बडवा	ठुलावा	नन्दिया	नन्द
नन्दोइ	नन्देज्वाइँ	बडिया	ठुलीआमा
हमार थरूवा/मोर थरूवा	मेरो लोग्ने		
बडुकावावा	ठुलावा		

उल्लिखित पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग शब्दहरूको आधारमा नेपाली भाषामा मानवीय र मानवेतर प्राणीका नामका आधारमा लिङ्ग छुट्याउने मौलिक शब्दहरू पाइन्छन्। थारू भाषामा पनि मानवेतर प्राणीका नामका आधारमा लिङ्ग छुट्याउने स्वतन्त्र तथा मौलिक शब्दहरू पाइन्छन्।

व्युत्पादनात्मक नाम पदमा लिङ्ग : नेपाली भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थाअनुसार केही शब्दहरूबाट स्त्रीलिङ्गको बोध हुनुका अतिरिक्त केही यस्ता शब्दहरू छन् जुन पुलिङ्ग शब्दहरूमा प्रत्यय लगाएर लिङ्ग परिवर्तन गरी शब्दहरू व्युत्पादन गरिन्छ। थारू भाषामा पनि केही स्वतन्त्र शब्दहरूबाट स्त्रीलिङ्गको बोध हुनुका अतिरिक्त केही शब्दहरूमा प्रत्यय लगाई पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्गमा परिवर्तन गरी शब्द व्युत्पन्न गरिन्छ; जस्तै :

थारू भाषा			नेपाली भाषा		
पुलिङ्ग	प्रत्यय	व्युत्पन्न शब्द	पुलिङ्ग	प्रत्यय	व्युत्पन्न शब्द
बाघ	+ इनिया	= बधिनिया	बाघ	+ इनी	= बधिनी
कुकुर	+ इनिया	= कुकइनिया	कुकुर	+ नी	= कुकुर्नी
दुलहवा	+ इया	= दुल्हिनिया	दुलहा	+ ई	= दुलही
दुल्हिन	+इया/इनिया	= दुल्हिनिया			
साला	+ ई	= साली	साला	+ ई	= साली
लवन्डा	+ ई	= लवन्डी	केटा	+ ई	= केटी
मालिक	+ इनिया	= मालिकनिया	मालिक	+ नी	= मालिकनी

नेपाली भाषामा स्वतन्त्र पुलिङ्ग शब्द वा आधार पदमा 'ई', 'नी', 'इनी' जस्ता प्रत्यय लगाएर स्त्रीलिङ्ग शब्द व्युत्पादन गरिन्छ। थारू भाषामा 'ई', 'इनिया', 'इया' जस्ता प्रत्ययद्वारा स्त्रीलिङ्ग शब्द बनाइन्छ।

डा. नारायणप्रसाद पन्थ- थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गात्यवस्थाको तुलना

नाम र क्रियापदमा लिङ्गको सङ्गति : नेपाली र थारू दुवै भाषामा नाम र क्रियाविच सङ्गति मिलाएको देखिन्छ; जस्तै :

नेपाली भाषा	थारू भाषा
क) छोरो रुच्छ ।	क)बेटौवा / छावा/पुटवा रोइटा वा रोवटा ।
ख) छोरी रुच्छे ।	ख) छाइ रोइठ/रोइट ।
ग) काका बजार जानुभयो ।	ग) काकु/काका बजार गइल ।
घ) काकी बजार जानुभयो ।	घ) काकी बजार गइल ।
ड) ऊ घर जानेछ ।	ड) ऊ घरे जाइ ।
च) उनी घर जानेछिन् ।	च) ऊ घरे जइहीं ।
छ) बुवा आउनुभयो ।	छ) बाबा आइल ।
ज) आमा आउनुभयो ।	छ) दाइ आइल ।
झ) सानी रोटी खान्छे ।	झ) छोट्की रोटी खाइठ/खात /खाइट ।
ञ) श्याम रोटी खान्छ	ञ) श्याम रोटी खाइठ/खात /खाइट ।
ट) भाइले किताब पढ्यो ।	ट) भयवा किताब पढत ।
ठ) बहिनीले किताब पढी ।	ठ) बैनी किताब पढत ।
ड) आउनुभयो, जानुभयो, खानुभयो	ड) आइल, गइल, खाइल

उल्लिखित नेपाली वाक्यहरूमा कर्ताअनुसार क्रिया रहेको र कर्ता पुलिङ्ग भए क्रिया पुलिङ्ग तथा कर्ता स्त्रीलिङ्ग भए क्रिया पनि स्त्रीलिङ्ग रहेका छन् तर थारू भाषामा वर्तमान कालको सामान्य पक्षमा अनादर प्रयोग भएका वाक्यहरूमा लिङ्ग भेद गरेको पाइँदैन । निकटताका सम्बन्धमा अनादर क्रिया प्रयोग गरेको पाइन्छ, भने केही टाढाका सम्बन्धमा आदारार्थ क्रिया प्रयोग गरेको पाइन्छ । लिङ्गभेद पाइँदैन ।

विशेषणको लिङ्ग : शब्दगत रूपमा थारू भाषामा नेपाली भाषामा जस्तो लिङ्ग छुटिटने केही विशेषण शब्दहरू पाइन्छन्; जस्तै :

विशेषण शब्द			
पुलिङ्ग शब्द		स्त्रीलिङ्ग	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
आनर	अन्धो	अन्हरी	अन्धी
मझिला	माहिलो	मझ्ली	माहिली
बहीर	बहिरो	बड्की	जेठी/ठुली
छोट्का	कान्छा	छोट्की	कान्छी
लड्डा	लड्गडो	लड्डी	लड्गडी
दुवरा / बौरा	पालतो	दुवरी / बौरी	पातली
मट्वा	मोटो	मोट्की	मोटी
करिक्का	काला	करिक्की	काली
थेष्चहवा	थेष्चो	थेष्चाहिया	थेष्ची

बठवा	डल्ले	बाँठी	डल्ली
नकठोरहवा	चुच्चे	नकठोररी	चुच्ची

नेपाली र थारू दुवै भाषामा पुलिङ्गी विशेषणमा ‘ई’ ‘इया’ आदि रूपको प्रयोग गरी स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ ।

कोटिकर र लिङ्ग : नेपालीमा वटा कोटिकरमा लिङ्गभेद देखाइन्छ तर थारू भाषामा ‘ठो’ कोटिकरमा लिङ्ग भेद गरिएको पाइँदैन । नेपाली ‘दुईवटी काकी’ को ‘दुईवटा काका’ बनाइएको पाइन्छ भने थारू भाषामा ‘दुइठो काका’ को ‘दुइठो काकी’ नै प्रयोग गरिन्छ । नेपालीमा वटा र थारू भाषा ‘ठो’ प्रयोग गरिन्छ । कोटिकरमा लिङ्ग भेद गरिदैन; जस्तै: ‘दुईवटा गोरू’ लाई दुइठो गोरू, र ‘दुईवटा गाई’ लाई दुइठु गाई भने हुन्छ । त्यस्तै ‘दुइठो बर्दा’ को ‘दुइठु गैया’ पनि हुन्छ ।

स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा लिङ्ग : नेपाली र थारू भाषा दुवैमा स्वामित्व जनाउने प्रक्रिया पाइन्छ । स्वामित्व जनाउन नाम र सर्वनामका रूपहरूको प्रयोग गरिन्छ । यस प्रक्रियामा नेपाली र थारू भाषामा भिन्नता पाइन्छ; जस्तै:

नेपाली भाषा	थारू भाषा
दाजुका बुबा	दादक बाबा
मेरा भिनाजु	मोर भाटु/हमार भाटु
मेरी मालिकनी	हमार मल्किनिया

नेपाली भाषा	थारू भाषा
उनको सम्मी	ओन्कर सम्मी
उनकी सम्मिनी	ओन्कर सम्मिनिया
मेरा साथी	हमार सङ्हरिया
मेरो साथी	मोर/हमार सङ्हरिया
तिम्रा बाबा	तोहार बाबा
तेरा बुबा	तोर बाबा
तिम्री आमा	तोहार दाइ
तेरी आमा	तोर दाइ
उ स का॑ / उ स का॒	ओकर सङ्हरिया
साथी/उसकी साथी	
आफ्नो/आफ्ना मान्छे	अपन मनै
मेरी आमा	हमार दाइ
मेरा बुबा	हमार बाबा
मेरा मामा	हमार मामा

नेपाली भाषा	थारू भाषा
मेरी माइजू	हमार मामी
मेरी सासु	हमार माउ/ससुइया
मेरा ससुरा	हमार राउत/ससुरवा
मेरो जेठान	हमार जेठान
मेरी जेठानी	हमार जेठानिया

नेपालीमा स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा लिङ्ग भेद गरेको देखिन्छ । नेपालीमा ‘ई’ रूपको प्रयोग गरी स्वामित्व जनाउन स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ । थारू भाषामा सार्वनामिक विशेषणमा लिङ्ग भेद गरेको पाइँदैन । यसरी थारू भाषामा स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा एक रूपता पाइँदैन ।

क्रियाको पुरुष, आदरार्थी रूप र लिङ्ग

नेपाली भाषामा व्याकरणलाई प्रभावित पार्न तँ, तिमी, तपाईं, हजुर, यहाँ, उहाँ, आफू आदि जस्ता विशेषता

पाइन्छन् । यी पुरुषवाचक सर्वनाम एकवचन र बहुवचनका रूपमा विविध प्रसङ्गानुरूप प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा क्रियाको लिङ्ग भेद गरिन्छ । नेपालीमा कर्तानुसार क्रियापद फरक हुने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ, तर थारू भाषामा क्रियाको पुरुषअनुसार लिङ्ग भेद गरेको पाइँदैन; जस्तै:

नेपाली भाषा	थारू भाषा
पुरुष	पुलिङ्ग
स्त्रीलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग

डा. नारायणप्रसाद पन्थ- थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गात्यवस्थाको तुलना

द्वितीय सामान्य आदर	खान्छस्, खाइस् खान्छौ, खायौ	खान्छेस्, खाइस् खान्छौयौ, खान्छौयौ	खाले, खैले खैबे, खैतो	खाले, खैले खैबे, खैतो
तृतीय सामान्य आदर	खान्छ, खायो	खान्छे, खाई	खात, खाइल	खात, खाइल
	खान्छन्, खाए	खान्छिन्, खाइन्	खालैं, खाइलैं	खालैं, खाइलैं

यसरी थारू भाषाका क्रियापदमा लिङ्गभेद गरिएको पाइदैन। कर्ताअनुसार क्रियापद फरक हुनु स्वाभाविक हो तर लिङ्गभेद देखिँदैन। नेपालीमा जान्छ- जान्छे, गयो - गई, गए - गइन् बनाइन्छ भने थारू भाषामा जात - जात, गइल - गइलैं, गइलैं - गइलैं हुन्छ। स्त्री पुरुष दुवैमा गइलाँको प्रयोग गरिन्छ। नेपालीमा जान्छ, जानेछ, गयो, जान्छन्, पुलिङ्गलाई जान्छे, जानेछे, गई र जान्छिन् बनाई स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ तर थारू भाषामा पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग दुवैमा जालैं जालैं जाईहों एउटै रूप प्रयोग गरिन्छ।

क्रियाको वचन र लिङ्ग

नेपाली भाषा	थारू भाषा
क) भाइ गीत गाउँछ।	क) भयवा गीत गात।
ख) बहिनी गीत गाउँछिन्।	ख) बैनी गीत गात।
ग) श्याम र भाइ गीत गाउँछन्।	ग) श्यामवा व भयवा गीत गालैं।
घ) दिदी र बहिनी गीत गाउँछन्।	घ) दिदी व बैनी गीत गालैं।

उल्लिखित वाक्यमध्ये नेपाली भाषामा 'क' र 'ख' का कर्ता एकवचन छन्। वाक्य 'क' को कर्ता पुलिङ्ग भएकाले सोही अनुरूपको क्रियामा सङ्गति भएको छ। वाक्य 'ख' को कर्ता स्त्रीलिङ्ग एकवचन भएकाले सोही अनुरूपका क्रियामा सङ्गति भएको छ। वाक्य 'ग' र 'घ' का कर्ता बहुवचन छन्। वाक्य 'ग' को कर्ता पुलिङ्ग र वाक्य 'घ' का कर्ता स्त्रीलिङ्ग छन् तर वाक्य 'घ' मा लिङ्गानुसार क्रियापदमा सङ्गति भएको छ। तर थारू भाषामा लिङ्ग फरक भएपनि क्रियामा एकरूपता पाइन्छ, जस्तै: गात-गात। त्यस्तै लिङ्ग र वचन फरक भएपनि एउटै रूप गालैं-गालैं प्रयोग हुनुले क्रियामा लिङ्ग भेद पाइदैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। अतः थारू भाषामा कठिपय क्रियाको लिङ्गमा भेद गरिदैन।

थारू भाषामा नाता व्यवस्था

थारू भाषा र नेपाली भाषामा नाता व्यवस्थालाई आआफै भाषिक व्यवस्था अनुसार बोलिन्छ, र लेखिन्छ; जस्तै:

नेपाली भाषा	थारू भाषा
भिनाजुको दिदी	दुलही/ वनदिदी
भिनाजुको बहिनी	दुलही/ वनढिकरी
फुपु	फुवा
फुपाजु	फुफा
भाउजुकी दिदी	दुलही
भाउजुकी बहिनी	साली/ दुलही
दाइ/ भाइका छोरा/ छोरी भतिजा/ भतिजी	
जेठाजु	जेठवा
जेठानी	जेठिनिया

बहिनीको श्रीमान्	बहजवाइँ/बहज्वाइँ
जेठी सासु	जेठ सास
बहिनी /छोरी	बैनी

थारू भाषामा नामकरण व्यवस्था

थारू भाषा र नेपाली भाषामा नाम राख्ने परम्परामा निकै फरकपन पाइन्छ । थारू जातिमा परिस्थिति, मौसम, बार, चाडपर्व, वर्ष, महिना आदिका आधारमा नामकरण गर्ने परम्परा छ; जस्तै: खुशीराम, फिरुवा, केकुनी, नथुवा, आइतबारे-अत्वरिया, सोमै-सोमनी, मडरा-मडरी, बुधैया-बुधनी विफैया-विफनी, सुकैया-सुकनी/सुकिया, सनिचरा-सनिचरी, बैशाखे-बैसाखिया, हर्जा-हर्जी, सावन-साउनी, भद्रौवा-भद्रौनी, दशै दासु/दसैया/दसैनी/दसीया, टिकवा-टिकनी/टिकवनी, अमौसा/कतिका-कतिकी/अमौसिया, अगहन, खिचडी-खिचडिया, फागु-फगुनी, चैतुवा-चैती । यसरी थारू जातिमा महिना, बार, चाडपर्व, मौसम, परिस्थिति आदिका आधारमा नामकरण गर्ने परम्परा रहेको छ ।

निष्कर्ष

थारू भाषामा सकर्मक क्रियामा लिङ्ग भेद पाइन्छ भने अकर्मक क्रियामा लिङ्ग भेद देखिएन । थारू भाषाका क्रियामा आदर व्यवस्था देखिएन । अड्गेजीको You समान देखिन्छ । नेपाली र थारू दुवै भाषामा केही शब्दहरू कुनै प्रत्यय लगाएर वा केही पद थपेर पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गबाट पुलिङ्ग नबनी स्वतन्त्र रूपले लिङ्गबोधक बनेका हुन्छन् । नेपाली भाषामा मानवीय र मानवेतर प्राणीका नामका आधारमा लिङ्ग छुट्याउने मौलिक शब्दहरू पाइन्छन् । थारू भाषामा पनि मानवेतर प्राणीका नामका आधारमा लिङ्ग छुट्याउने स्वतन्त्र तथा मौलिक शब्दहरू पाइन्छन् । नेपाली भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थाअनुसार केही शब्दहरूबाट स्त्रीलिङ्गको बोध हुनुका अतिरिक्त केही यस्ता शब्दहरू छन् जुन पुलिङ्ग शब्दहरूमा प्रत्यय लगाएर लिङ्ग परिवर्तन गरी शब्दहरू व्युत्पादन गरिन्छ । थारू भाषामा पनि केही स्वतन्त्र शब्दहरूबाट स्त्रीलिङ्गको बोध हुनुका अतिरिक्त केही शब्दहरूमा प्रत्यय लगाई पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्गमा परिवर्तन गरी शब्द व्युत्पन्न गरिन्छ । नेपाली भाषामा स्वतन्त्र पुलिङ्ग शब्द वा आधार पदमा ‘ई’, ‘नी’, ‘इनी’ जस्ता प्रत्यय लगाएर स्त्रीलिङ्ग शब्द व्युत्पादन गरिन्छ । थारू भाषामा ‘ई’, ‘इनिया’, ‘इया’ जस्ता प्रत्ययद्वारा स्त्रीलिङ्ग शब्द बनाइन्छ । नेपाली वाक्यहरूमा कर्ताअनुसार क्रिया रहेको र कर्ता पुलिङ्ग भए क्रिया पुलिङ्ग तथा कर्ता स्त्रीलिङ्ग भए क्रिया पनि स्त्रीलिङ्ग रहेका छन् तर थारू भाषामा वर्तमान कालको सामान्य पक्षमा अनादर प्रयोग भएका वाक्यहरूमा लिङ्ग भेद गरेको पाइदैन । निकटताका सम्बन्धमा अनादर क्रिया प्रयोग गरेको पाइन्छ, भने केही टाढाका सम्बन्धमा आदरार्थी क्रिया प्रयोग गरेको पाइन्छ । लिङ्गभेद पाइदैन । नेपाली र थारू दुवै भाषामा पुलिङ्गी विशेषणमा ‘ई’ ‘इया’ आदि रूपको प्रयोग गरी स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ । नेपालीमा वटा कोटिकरमा लिङ्गभेद देखिएन्छ, तर थारू भाषामा ‘ठो’ कोटिकरमा लिङ्ग भेद गरिएको पाइदैन । नेपाली ‘दुईवटी काकी’ को ‘दुईवटा काका’ बनाइएको पाइन्छ, भने थारू भाषामा ‘दुइठो काका’ को ‘दुइठो काकी’ नै प्रयोग गरिन्छ । नेपालीमा वटा र थारू भाषा ‘ठो’ प्रयोग गरिन्छ । कोटिकरमा लिङ्ग भेद गरिदैन; जस्तै: ‘दुईवटा गोरू’ लाई दुइठो गोरू, र ‘दुईवटा गाई’ लाई दुइठु गाई भने हुन्छ । त्यस्तै ‘दुइठो वर्दा’ को ‘दुइठु गैया’ पनि हुन्छ । नेपाली र थारू भाषा दुवैमा स्वामित्व जनाउने प्रक्रिया पाइन्छ । स्वामित्व जनाउन नाम र सर्वनामका रूपहरूको प्रयोग गरिन्छ । यस प्रक्रियामा नेपाली र थारू भाषामा भिन्नता पाइन्छ । नेपालीमा स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा लिङ्ग भेद गरेको देखिन्छ । नेपालीमा ‘ई’ रूपको प्रयोग गरी स्वामित्व जनाउन स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ । थारू भाषामा सावनामिक विशेषणमा लिङ्ग भेद गरेको पाइदैन । यसरी थारू भाषामा स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा एक रूपता पाइदैन । नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा क्रियाको लिङ्ग भेद गरिन्छ । नेपालीमा कर्ताअनुसार क्रियापद फरक हुने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ, तर थारू भाषामा क्रियाको पुरुषअनुसार लिङ्ग भेद गरेको पाइदैन । थारू भाषाका क्रियापदमा लिङ्गभेद गरिएको पाइदैन । कर्ताअनुसार क्रियापद फरक हुनु स्वाभाविक हो तर लिङ्गभेद देखिएन । नेपालीमा जान्छ-जान्छे, गयो-गई, गए-गइन् बनाइन्छ भने थारू

डा. नारायणप्रसाद पन्थ- थारू भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्थाको तुलना

भाषामा जात-जात, गइल-गइल, गइलाँ-गइलाँ हुन्छ। स्त्री पुरुष दुवैमा गइलाँको प्रयोग गरिन्छ। नेपालीमा जान्छ, जानेछ, गयो, जान्छन् पुलिङ्गालाई जान्छे, जानेछे, गई र जान्छन् बनाई स्त्रीलिङ्ग बनाइन्छ, तर थारू भाषामा पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग दुवैमा जालै जालै जहाँहाँ एउटै रूप प्रयोग गरिन्छ। थारू भाषामा लिङ्ग फरक भएपनि क्रियामा एकरूपता पाइन्छ, जस्तै: गात-गात। त्यस्तै लिङ्ग र वचन फरक भएपनि एउटै रूप गालै-गालै प्रयोग हुनुले क्रियामा लिङ्ग भेद पाइदैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। अतः थारू भाषामा कतिपय क्रियाको लिङ्गमा भेद गरिदैन। थारू भाषा र नेपाली भाषामा नाम राख्ने परम्परामा निकै फरकपन पाइन्छ। थारू जातिमा परिस्थिति, मौसम, बार, चाडपर्व, वर्ष, महिना आदिका आधारमा नामकरण गर्ने परम्परा छ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

गियर्सन, जी.ए., ई. (१९०३), दि थारू ब्रोकनडायलेक्टस लिङ्ग विस्टिक सर्भ अफ इन्डिया भोल्यूम ५, भाग २, कलकत्ता : अफिस अफ दि सुपरीटेन्डेन्ट गवर्नरमेन्ट।

चौधरी, महेश (२०५६), थारू भाषाको लिरौसी व्याकरण, दाढ़ : व्याकवडा सोसाइटी एजुकेशन (बेश)।

चौधरी, महेश (२०६४), “समाज भाषावैज्ञानिक दृष्टिले थारू भाषिक बृहत अध्ययन”, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

थारू, तेजनारायण पर्जियार (२०५५), “थारू भाषा एक परिचय”, सप्तरी, वौली चौधरी।

थारू, बमबहादुर (२०६७), रूपन्देहीको थारू समाज र संस्कृति, रूपन्देही : थारू भाषा, कला तथा संस्कृति उत्थान मञ्च।

टुचि जी ई. (१९६२), नेपाल दि डिक्सनरी एण्ड दि मल्य न्युयोर्क आई. एस. सी.

दीहिल, गोपाल (२०४५), थारू नेपाली अड्गेर्जी शब्दकोश, वर्दिया : सामुहिक युवा क्लब।

पञ्जियार, तेजनारायण (२०५३), थारू भाषाको ‘खोजखवर’, सम्पा. चौधरी महेश नेपालका तराई र यसका भूमिपुत्रहरू, दाढ़, शान्ति चौधरी पन्थ, नारायणप्रसाद, (२०५७), शेर्पा भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित पाण्डुलिपि।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०४२), नेपाली भाषामा लिङ्गव्यवस्था, पाठ्यक्रम विकास, वर्ष ८, पूर्णाङ्क १८, पृ. ४९-५०।

लेविस, एम. पि., जी. एफ. सिमन र सी.डी. फेनिड (सन् २०१४), थारू दडौरा अ त्याडवेज अफ नेपाल, संसारका जनजातिको भाषाका

सातौं संस्करण दल्लास, टेक्सास : एस.आइ.एल. अनलाइन भर्सन।

सर्वहारी, कृष्णराज, (२०६७), “थारू भाषा साहित्यको रूपरेखा”, सयपत्री, पूर्णाङ्क २१, पृ. ४४-६५।

शर्मा, हेमराज (२०६५), देउखरिया थारू र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित पाण्डुलिपि।

डायस्पोरिक नेपाली कथामा कोडमिश्रण

उषा आचार्य*

सार

मानिसका विचार, भाव वा आशय आदि अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो। मानव भाषा नै भाषिक कोड हो। व्यक्तिले आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्नका लागि एउटा भाषिक कोड चयन गरेको हुन्छ तर सो भाषामा अन्य भाषाका कोड मिश्रण गर्दछ। अहिले विश्वव्यापीकरणको समयमा केवल मातृभाषालाई सम्पर्क भाषा बनाउन सम्भव देखिदैन। एटटा भाषामा अन्य भाषाका शब्द आगमन भई व्यवहृत हुँदै जाँदा सो आगन्तुक शब्द मातृभाषामै मिसिएको देखिन्छ। कोड मिश्रण सामान्य प्रक्रिया भइसकेको देखिन्छ। द्विभाषी व्यक्तिले कोडको मिश्रण गर्दछन्। सञ्चारमाध्यमको प्रभावबाट कोडमिश्रणको गति बढिरहेको पाइन्छ। सञ्चार माध्यम वा कथ्य रूपमा मात्र नभई लिखित साहित्यमा पनि कोण मिश्रणको रूप देख्न सकिन्छ। यसरी कोड मिश्रण आन्तरिक र बाह्य रूपकमा हुने गर्दछ। डायस्पोरामा लेखिएका नेपाली कथामा पनि नेपाल भित्रका अन्य मातृभाषा र भाषिकाका साथै देशबाहिरका भाषाका शब्दको मिश्रण भएको पाइन्छ। पाठकलाई प्रभाव पार्न, वार्तालाप स्वाभाविक र विश्वसनीय बनाउन, आशय स्पष्ट पार्न, प्रतिष्ठा बढाउन, आफ्नो भनाइलाई जोड दिन डायस्पोरिक कथामा रूप, शब्द, पदावली र वाक्य स्तरमा नाम, विशेषण र क्रिया बुझाउने कोडको मिश्रण भएको देखिन्छ। त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा डायस्पोराका नेपाली कथामा आन्तरिक र बाह्य कोणमिश्रणको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ।

शब्दावली : कोड मिक्सिङ, द्विभाषिकता, भाषा परिवर्तन, वाक्यात्मक मिश्रण, शाब्दिक मिश्रण

विषयपरिचय

मातृभूमिबाट विच्छेद भई भिन्न मुलुकको संस्कृति ग्रहण गरिरहेका व्यक्ति कुनै न कुनै माध्यमबाट मातृभूमिसँग जोडिनु डायस्पोरा हो। वर्तमान समयमा श्रम, अध्ययन, बसाइसराइका निम्नित नेपालबाट अन्य देशमा विदेसिने क्रम पनि बढिरहेको छ। यसरी नेपाली भूमि र संस्कृति छोडेर विदेशी संस्कृति अवलम्बन गर्ने क्रममा नेपालीमा विकसित देशमा जाँदाको खुसी, फरक संस्कृतिमा समायोजन हुन नसक्नुको पीडा, मातृद्रोहको ग्लानि, अपरिचयको चिन्ता, विभाजित मनस्थितिका साथै मूलराष्ट्र, इतिहास, घर, आफन्त, नेपाली संस्कृति, संस्कार र जीवनशैलीप्रति मोहजस्ता अनुभूति हुन्छ। प्रवासी जीवन विताइरहेका नेपाली लेखकहरूले यस्ता अनुभूतिलाई कथाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछन्। जसलाई डायस्पोरिक नेपाली कथा भनिन्छ। कथा भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छ। लेखकले आफ्ना अभिव्यक्ति, विचार, विषयको प्रस्तुतिका लागि एउटा भाषिक कोड चयन गर्दछ। एक व्यक्तिले एक सम्प्रेषणका लागि एक भाषाको मात्र छनोट गरोस् भन्ने मान्यता राखिन्छ, तर सधैँ यस्तो सम्भावना रहदैन। उसले ए भाषामार्फत आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्ने क्रममा दोस्रो भाषाका शब्द र सम्बन्धित भाषाका भाषिकाको प्रयोग गर्दछ जसलाई कोडमिश्रण भनिन्छ। नेपाली कथा नेपाली भाषामा नै लेखियोस् भन्ने मान्यता राखिए पनि यी कथामा नेपालका अन्य मातृभाषा र विदेशी भाषाको मिश्रण देखिन्छ। डायस्पोरिक नेपाली कथामा पनि नेपाली भाषालाई विचार सम्प्रेषणको प्रमुख माध्यम भाषा बनाई नेपाली भाषाका भाषिका, नेपालमा बोलिने अन्य मातृभाषा र विदेशी भाषाको प्रयोग भएको छ।

प्रस्तुत लेखमा सार्क राष्ट्रवाहेक अन्य मुलुकमा प्रवासी जीवन विताइरहेका नेपाली लेखकद्वारा सिर्जित डायस्पोरिक अनुभूति प्रकट भएका कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा लिई ती कथामा प्रयोग भएका नेपाली भाषाका शब्दबाहेकका अन्य भाषाको शब्दको पहिचान गरी भाषावैज्ञानिक अध्ययनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। डायस्पोरिक नेपाली कथालाई रोमाञ्च, पीडा, विभाजित मानसिकता, अतीतमोहजस्ता व्यक्तिगत अनुभूतिका आधारमा अध्ययन गरिएको भए पनि भाषातत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको देखिदैन। यी कथामा नेपालमा बोलिने नेपाली भाषाका भाषिका,

* अध्यापक, ब्रिलियन्ट कलेज, काठमाडौं

अन्य मातृभाषा, अङ्ग्रेजी, हिन्दीलगायतका भाषिक कोडको मिसावट भएकाले यस कोणबाट अध्ययन गरिनु आवश्यक छ । प्रस्तुत लेखमा यही आवश्यकता पूर्तिका लागि डायस्पोरामा लेखिएका नेपाली कथाबाट सोहेश्य नमुना छनोट गरी कथामा प्रयुक्त आन्तरिक र बाह्य कोडमिश्रणको स्थिति निरूपण गरिएको छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

डायस्पोरिक नेपाली कथाको नेपाली माध्यम भाषामा अन्य भाषाको मिश्रण कसरी गरिएको छ भन्नु नै अध्ययनको मूल समस्या हो । यस मूल समस्यासँग सम्बन्धित अनुसन्धेय प्रश्नका रूपमा नेपाली डायस्पोरिक कथामा आन्तरिक कोड मिश्रणको के कसरी गरिएको छ ? र नेपाली डायस्पोरिक कथामा बाह्य कोडको मिश्रण के कसरी गरिएको छ ? भन्ने रहेका छन् । यिनै प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन पूर्णतः साहित्यिक र गुणात्मक भएकाले समस्याको समाधानका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय आधारमा गरिएको छ । यस अध्ययनमा डायस्पोरामा लेखिएका कथामध्ये सोहेश्य नमुना छनोटका आधारमा होमनाथ सुवेदीको, राजव, सञ्जु बजगाईं, महेश्वर पन्त, कृष्ण बजगाईं, दाजु गुरुङ, सानु शर्मा, गोविन्दसिंह रावतका कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । त्यस्तै कोडमिश्रणसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख आदि सामग्री पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा नै सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा उठाइएका समस्यासँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषणका लागि भाषाविज्ञानअन्तर्गत कोडमिश्रणका मूल स्थापनालाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । यहाँ कोडमिश्रणका आन्तरिक र बाह्य दुई आधारलाई विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा बनाई सोहीअनुसार डायस्पोरिक नेपाली कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

कुनै व्यक्तिले आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्न मुख्य रूपमा एक भाषिक कोडको प्रयोग गर्दछ । उसले सो भाषा प्रयोग गर्ने क्रममा अन्य भाषाका शब्दको मिसावट गर्दछ, जसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ, अर्थात् कुनै व्यक्ति बोल्दा वा लेख्दा एउटा भाषाको शब्द वा वाक्यांश, उखान एवम् सूक्तिहरू अर्को भाषामा मिसाउँछ, त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ, (वन्धु, २०७३ : पृ.२५) । वहुभाषा जानेको व्यक्तिले आफू वहुभाषी भएको जानकारी दिन र भाषिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि कोड मिश्रण गर्दछ । कोड मिश्रणमा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिक कोडको मिश्रण हुन्छ । वक्ताले एउटै परिस्थितिमा एउटै सन्देश सम्प्रेषण गर्नका लागि कोड मिश्रण गर्दछ । कोड मिश्रणलाई कोड परिवर्तनको परिणामका रूपमा लिने गरिएको छ । जब वक्ताले दुवै भाषालाई एकसाथ अर्को भाषामा परिवर्तन गर्दछ जुन एकल बोलीको क्रममा तिनीहरू एक भाषाबाट अर्कोमा परिवर्तन हुन्छन् । भाषाको विभिन्न तहमा शीर्षकको परिवर्तनविना कोड मिश्रण हुन्छ, (वार्डहाग, सन् १९८६ : पृ. १०३) । कोड मिश्रण शब्द, वाक्यांश र वाक्यको तहमा हुने गरेको पाइन्छ । कोड मिश्रण दुई वा अधिक भाषिक कोडको वैकल्पिक प्रयोगका क्रममा द्विभाषी वक्ताको बोलीमा देखिने स्वाभाविक घटना हो । कोड मिश्रण आफै देशका अन्य भाषा वा भाषिकाबाट हुन सक्छ, र बाह्य वा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाबाट पनि हुन सक्छ । साइरेगर (सन् १९९६ : पृ. ५०) ले भित्री वाक्यात्मक मिश्रण र बाह्य वाक्यात्मक मिश्रण प्रकारबाट कोड मिश्रण हुने बताएका छन् । आन्तरिक वा बाह्य जुनसुकै भाषाका कोड मिश्रण हुनुका प्रमुख कारण रहेका छन् । किम (सन् २००६ : पृ. ४३) ले द्विभाषिकता, वक्ता, सहभागीको स्तर, सामाजिक समुदाय, परिवेश, शब्दावली, प्रतिष्ठालाई कोडमिश्रणका कारक मानेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा साइरेगरले प्रस्तुत गरेको आन्तरिक र बाह्य कोडमिश्रणको आधारलाई सैद्धान्तिक ढाँचा बनाई डायस्पोरिक नेपाली कथामा प्रयुक्त कोड मिश्रणको विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपाली डायस्पोरिक कथामा कोड मिश्रण

दुई संस्कृतिको सम्पर्कले उसको जीवनशैली, खानपान, रहनसहन पहिरनलाई प्रभाव पार्दछ, उसै प्रकारले उसको भाषा पनि प्रभावित हुन्छ । प्रत्येक भाषाको आफ्नो निश्चित संरचना हुन्छ । जब एक भाषिक संरचनामा अर्को भाषाका

शब्द मिसिन्छन् संरचनामा पनि परिवर्तन देखा पर्न थाल्दछ। कोड मिश्रण रूप, शब्द, पदावली र वाक्यको तहमा हुन्छ। नेपाली भाषा प्रयोगमा पनि यस्तो स्थिति देखिन्छ। नेपाली भाषा बोल्ने वा लेख्ने क्रममा नेपाल भित्रका अन्य भाषा र भाषिकाका साथै नेपाल बाहिरका अड्ग्रेजी, हिन्दीलगायतका भाषाका शब्दको मिश्रण हुने गरेको देखिन्छ। डायस्पोरामा लेखिएका नेपाली कथामा पनि नेपालीइतर भाषा र नेपाली भाषाका भाषिकाको कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। नेपाली भाषालाई कथालेखनको माध्यम बनाए पनि लेखकले अन्य भाषाका शब्द मिसाएको देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा छनोट गरिएका प्रतिनिधि कथासङ्ग्रहका कथामा नेपालभित्रका दोस्रो भाषा र भाषिका साथै नेपालबाहिरका भाषाको स्तरमा भएको कोड मिश्रणको विश्लेषण गरिएको छ।

आन्तरिक कोड मिश्रण

एउटा भाषालाई माध्यम भाषा बनाए पनि सोही भाषाका भाषिका र सम्बन्धित देशका अन्य भाषाका शब्द मिसाउने स्थितिलाई आन्तरिक कोड मिश्रण भनिन्छ। डायस्पोरामा लेखिएका नेपाली कथाको माध्यमभाषा नेपाली भए पनि सो भाषामा नेपाली भाषाका भाषिकाको मिश्रण भएको देखिन्छ। भाषिकाको साथै नेपालका अन्य भाषाको मिश्रणको स्थिति पनि देखन सकिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा डायस्पोराका नेपाली कथाको प्रतिनिधि कथासङ्ग्रहका रूपमा सोदैश्यमूलक नमुना छनोट गरिएका सञ्जु वजगाईंको समुद्र र सपना (२०६७) र मध्यधार (२०७३), होमनाथ सुवेदीको डायस्पोराको मान्छे (२०६८), महेश्वर पन्तको नबोलेहरू (२०७५) कथासङ्ग्रहका कथामा देखिएका भाषिका र भाषाको स्तरमा भएको कोडमिश्रणलाई विश्लेषण गरिएको छ।

भाषिका स्तरमा कोडमिश्रण

लिखित साहित्यमा नेपाली भाषाको मानक रूपको प्रयोग गर्ने क्रममा कथ्य रूपलाई पनि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। कथ्य रूपको प्रयोग गर्दा भाषिकाको मिश्रण हुने गर्दछ। डायस्पोराका कथामा पनि नेपाली भाषाका भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसका उदाहरणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

- (१) ती कागजका टुक्रालाई दबाएँ बेस्करी दबाएँ तर पनि भएन अनि नदबाइकन अरू कसेर उठाएर त्यसमाथि हालिदिएँ। (सुवेदी, २०६८ : पृ. ३६)
- (२) पिरो त हुन्छ नि तर खाइलिन पर्छ भोलि काम गर्नु छ। (वजगाई, २०७३ : पृ. ७०)
- (३) के समसाँझै सुत्थौ हौ तिमरु ! (ऐ., पृ. ७१)
- (४) हामुरले गायाका गीत साँचा हुनुपर्च, हामुरले गाम्का गीत गाम्न पर्च, हाम्रो जावो जिन्नकीको कुरो सुनाउने हैन। (पन्त, २०७५ : पृ. १०४)
- (५) खै छड तो, धुलो पर्च जिउमा। उता जा, खाली त्यै कालीलाई सम्भन्च अनि टोलाम्च। (ऐ., पृ. १२०)
- (६) तँलाई पकार खाम्नी, तेरा कपडा धुनि अर्ली तो ? (ऐ.)

माथिका अभिव्यक्तिमा प्रयुक्त बेस्करी, खाइलिन पर्छ, तिमरु, हामुरले गायाका, साँचा हुनुपर्च, गाम्का, गाम्न पर्च, जिन्न की, छड तो, पर्च, सम्भन्च, टोलाम्च, पकार, खाम्नी, अर्ली तो, शब्द नेपाली भाषाका मानक शब्द नभएर पूर्वेली भाषिकाको पर्वते उपभाषिकाका शब्द हुन्। कथामा पात्रको स्तर, क्षेत्रीयताका कारण भाषिकाको कोड मिश्रण गरेको देखिन्छ। कथालाई स्वाभाविक र विश्वसनीय बनाउनका लागि भाषिकाको प्रयोग गरिएको हुँदा कोड मिश्रण उपयुक्त देखिन्छ।

भाषा स्तरमा कोडमिश्रण

एउटा भाषाको प्रयोगका क्रममा दोस्रो भाषाको मिसावट नै कोडमिश्रण हो। यसरी कोड मिश्रण गर्दा देशभित्रका भाषा र देशबाहिरका भाषाको प्रयोग हुन्छ। देशभित्रका नेपालीइतरका भाषा आन्तरिक दोस्रो भाषा मानिन्छ। डायस्पोराका नेपाली कथामा नेपालभित्रका नेपालीवाहेकका अन्य भाषाको मिश्रण भएको देखिन्छ। डायस्पोरिक कथामा भएको आन्तरिक भाषाका कोडमिश्रणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

(१) दौडिदै कौसीमा पुगी । (वजगाईं, २०६७ : पृ. ३९)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा कौसी नेपाल भाषाको शब्दको मिश्रण भएको छ । यो शब्द नेपाली भाषामा आगन्तुक शब्दको रूपमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । बारम्बार प्रयोग गरी अभ्यस्त भएकाले र नेपाली भाषामा सहज स्वीकार गरिएकोले कथामा कौसी शब्दको प्रयोग स्वाभाविक र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

(२) ए बबुवा ! क्या बात छे ?

ठिक छे भैया (गुरुङ, २०७५ : पृ. ७९)

(३) अरे दाजु भैया ! मेरो नाम मुनावहादुर राई कसरी फरक लागिहाल्छ ? को मेरो नामलाई जनना भन्छ ? बतान हमार जिल्लामे बता, गाउँमे मुन्सिंह, मुनाकुमार, मुनावहादुर, मुना चन्द्र, मुनाप्रसाद बहुत नाम छ । (ऐ., पृ. ८१)

माथिका वाक्यमा मैथिली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कथाको माध्यम भाषा नेपाली बनाइए पनि यहाँ मैथिली भाषाका शब्दको मिश्रण पाइन्छ । मधेश भेगका पात्रले परदेशमा पनि आफ्नो भाषाको प्रयोग गरिरहेको, आफ्नै भाषा र संस्कृतिप्रति प्रेम रहेको कुराको पुष्टिका लागि मैथिली भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । पात्रको स्तर र क्षेत्रीयताका कारण कथामा मैथिली भाषा प्रयोग गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

बाह्य कोडमिश्रण

सम्बन्धित देशमा बोलिने राष्ट्र र राष्ट्रिय भाषा बाहेक अन्य देशका भाषाको मिश्रण गर्नु नै बाह्य कोडमिश्रण हो । नेपाली बोल्ने र लेख्ने क्रममा अड्ग्रेजी लगायतका दोसो राज्यका भाषाको मिसावट भएको देखिन्छ । डायस्पोराका नेपाली कथामा पनि बाह्य देशका भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस्तो मिश्रण रूप, शब्द, पदावली र वाक्यको तहमा हुन्छ । यहाँ भाषिक तहमा देखिने बाह्य कोडमिश्रणको विश्लेषण गरिएको छ ।

रूपको तहमा कोडमिश्रण

रूप भाषाको व्याकरण स्तरको आधिकारिक र लघु एकाइ हो । दुई भाषाको सम्पर्कमा आउँदा ब्राताले दोसो भाषाका शब्दको प्रयोग गर्दछ । विस्तारै ती आगन्तुक शब्दमा आफ्नो मातृभाषाको रूपको संयोजन गर्दछ, जसलाई रूपको तहमा भएको कोडमिश्रण भनिन्छ । नेपाली डायस्पोरिक कथामा रूपको स्तरमा देखिएका कोडमिश्रणलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) स्कुले जीवन अर्थात् विवाहपूर्वको जीवन निकै रमाइलो वितेको रहेछ । (गुरुङ, २०७५ : पृ. ४८)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा स्कुल अड्ग्रेजी शब्दमा ए नेपाली प्रत्ययको मिश्रण भई स्कुले शब्दको रूप निर्माण भएको छ । स्कुल शब्द नेपाली भाषामा प्रचलित शब्द हो । यस शब्दको बारम्बार प्रयोग गर्दा आफ्नो मातृभाषामा घुलमिल हुा गई ध्वनिमिश्रण हुन पुगेको छ ।

(ख) नेपालको तँ मास्टरनीको जस्तो ? (राजव, २०७५ : १२०)

प्रस्तुत उदाहरणमा अड्ग्रेजी शब्द मास्टरसँग नेपाली पद नी मिश्रण भएर मास्टरनी बनेको छ । यसरी नेपाली र अड्ग्रेजी मिश्रित शब्दले व्याकरणिक कोटी लिङ्ग परिवर्तन गरेको देखिन्छ । मास्टर शब्द नेपाली जनमानसले बारम्बार प्रयोग गर्दै आएको छ । प्रयोगमा अभ्यस्त भएका कारण माथिको वाक्यमा यस मास्टर कोडको मिश्रण गरिएको पाइन्छ ।

(ग) केई अरी निहुँ खोज्यो भने दर्ता अरेको चिर्कटो लिएर पुलिसाँ जा र उजुर अर्दे । (शर्मा, २०७५ : २१७)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा पुलिस अड्ग्रेजी शब्दमा नेपाली वर्णमालाको आकार र चन्द्रविन्दुको मिश्रण भई नयाँ रूप निर्माण भएको छ । पुलिस शब्दमा मा जोडिएर पुलिसमा हुनुपर्नेमा म अक्षर लोप भई चन्द्रविन्दुको आगमन भएर पुलिसाँ शब्द बनेको छ । यहाँ कथ्य भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । भाषाको आञ्चलिकताका

कारण अड्डग्रेजी कोडमा नेपाली रूपको प्रयोग हुनु स्वाभाविक देखिन्छ ।

शब्दको तहमा कोडमिश्रण

रूपिमभन्दा ठुलो र पदावलीभन्दा सानो व्याकरणिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । वब्राले आफ्ना विचार र आशय प्रस्तुत गर्ने क्रममा अन्य भाषाका शब्दलाई आफ्नो मातृभाषामा मिसाउँछ, जसलाई शब्दको तहमा भएको कोडमिश्रण भनिन्छ । नेपाली डायस्पोरिक कथामा शब्दको तहमा कोडमिश्रणको स्थिति देखन सकिन्छ । शब्दको तहमा कोडमिश्रण संज्ञा, विशेषण र क्रिया तीन आधारमा हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा प्रतिनिधि मानिएका कथामा क्रियाको स्तरमा कोडमिश्रण देखिएन । यहाँ उब्र कथामा संज्ञा र विशेषणका आधारमा भएको कोडमिश्रणको विश्लेषण गरिएको छ ।

संज्ञा : बेलायत, अमेरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानडा र हडकडमा लेखिएका नेपाली डायस्पोरिक कथाका देखिएको संज्ञाको स्तरमा हुने कोडमिश्रणलाई यस अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ । बेलायती नेपाली डायस्पोरिक कथाको प्रतिनिधि कथासङ्ग्रहका रूपमा कृष्ण बजगाईंको कमरेड भाउजू (२०७१), क्यानडामा लेखिएको नेपाली डायस्पोरिक कथाको प्रतिनिधिका रूपमा गोविन्दसिंह रावतको गंगा (२०७१), हडकडको नेपाली डायस्पोरिक कथा लाई समेट्ने गरी दाजु गुरुडको टाँकीका फुलहरू (२०७५), अमेरिकी नेपाली डायस्पोरिक कथासङ्ग्रहका रूपमा राजवको पाई (२०७५), अस्ट्रेलियाको डायस्पोरिक कथाको प्रतिनिधित्व गर्नका लागि सानु शर्माको एकादेशमा (२०७५), कथासङ्ग्रहलाई लिइएको छ । उपर्युक्त कथासङ्ग्रहका कथामा संज्ञा स्तरमा देखिएका कोडमिश्रणको उदाहरणलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (१) लोरने एकैपटकमा सेफ भएको हैन भन्ने कुरा उसलाई राम्ररी थाहा छ । (बजगाई, २०७१ : पृ. ८४)
- (२) घर पुरयो र डोरबेल थियो । (ऐ. पृ. ९३)
- (३) अब अर्को गेम आएको छ । (ऐ. पृ. ११०)
- (४) अमेरिकामा पनि म एउटा ट्रेनिङको लागि कार्यालयबाटै खटिएर आएको थिएँ अनि अहिले सम्म खटेको खट्यै छु । (रावत, २०७१ : पृ. ८४)
- (५) भोलिपल्ट विहान म वेलेस्लीको २६० नम्बरको विल्डिङमा दाइलाई भेट्न गएँ । (ऐ. पृ. ११५)
- (६) यही क्रममा केही हप्ताअगाडि कम्पनीले वर्करहरूलाई सेफटी फस्ट भन्दै विहानीको सेफटी तालिम क्लास सञ्चालन गरेको थियो । (गुरुड, २०७५: पृ. ३)
- (७) ब्रदर । सरी ल (ऐ. पृ. ४३)
- (८) स्वदेशीवाटै असुरक्षित भएर घर फकिँदै छु आमा । अलविदा हडकड अलविदा । (ऐ. पृ. ९८)
- (९) पार्कको ठाउँठाउँमा सिनियर नागरिक करै सङ्गतिको लयमा करै एक जना सि – फू को निर्देशनमा ताइ – ची गरिरहेछन् । (गुरुड, २०७५: पृ. १५१)
- (१०) ओके । फेरि उस्तै डोमिनेटिङ टोनमा अर्जुन बोलेको थियो । (राजव, २०७५ : पृ. ३५)
- (११) यसो पार्कतिर जानुस, बाहिर धेरै राम्रा ठाउँहरू छन् वरिपरि, त्यता जानुस, मन बहलिन्छ, मूँड फ्रेस हुन्छ । (ऐ. पृ. ११२)
- (१२) नोबेल लेख्दै छु सर । (ऐ. पृ. १८७)
- (१३) भनेजति स्कोर ल्याउन सक्ने क्षमता आफूमा नभएको कुरा जब मैले डराईडराई भन्नै, उनी साँच्चै रिसाए । (शर्मा, २०७५ : २१६)
- (१४) तपाईंको जानकारीका लागि, मम ड्याड अमेरिकामा सेटल हुनुभएको छ । (ऐ. पृ. २३०)

(१५) डिनरपछि उसको व्हाइफ्रेन्ड भोलि आउने भन्दै बाहिरियो । (ऐ.पृ. २३२)

माथिका उदाहरणमा कमरेड भाउजू कथासङ्ग्रहका कथामा सेफ, डोरबेल, गेम अड्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली संरचनाका वाक्यमा अड्ग्रेजी शब्दको प्रयुक्तिबाट शब्दको तहमा कोडमिश्रण हुन पुगेको छ । यहाँ सेफ, डोरबेल र गेम नामको रूपमा प्रयोग भएका छन् । माथि प्रयोग भएका अड्ग्रेजी शब्द नेपाली जनबोलीमा प्रचलनमा छन् जसका कारण यहाँ प्रयोग गर्नु स्वाभाविक मानिन्छ ।

त्यस्तै गोविन्दसिंह रावतको गंगा कथासङ्ग्रहका कथामा ट्रेनिङ र बिल्डिंग अड्ग्रेजी शब्दको मिश्रण भएको छ । यी शब्द नेपालीमा सहज रूपमा प्रयोग हुँदै आएका छन् । नेपाली कथ्यमा प्रभाव पारेकाले यी कोडको मिश्रण गरिएको देखिन्छ भने टाँकीका फूलहरूका कथामा वर्कर, सेफ्टी, फस्ट, क्लास, ब्रदर अड्ग्रेजी शब्द र अलबिदा हिन्दी शब्द र सि फू ताइ ची क्यान्टोनी भाषाका शब्दको मिश्रण पाइन्छ । यहाँ वक्ताले आफ्नो आशय स्पष्ट पार्नका लागि अड्ग्रेजी कोड प्रयोग गरेको छ । त्यसैगरी आफ्नो भनाइलाई जोड दिनका लागि हिन्दी कोड मिश्रण गरेको देखिन्छ भने बहुभाषी भएको र प्रतिष्ठित बन्नका निम्नि क्यान्टोनी भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

पाई कथासङ्ग्रहका कथामा रहेका माथिका अभिव्यक्तिमा नेपाली संरचनामा रहेका वाक्यमा ओके, डोमिनेटडग टोन, फ्रेस, नोबेल अड्ग्रेजी भाषाका शब्दको मिश्रण भएको देखिन्छ । पहिलो उदाहरणमा प्रतिष्ठाका निम्नि कोड मिश्रण गरेको देखिन्छ भने अन्य वाक्यमा रहका फ्रेस, नोबेल शब्द बारम्बार प्रयोग गर्दा अभ्यस्त भएका कारण प्रयोग गरिएको छ ।

त्यस्तै एकादेशमा कथासङ्ग्रहका कथामा स्कोर, मम, ड्याड, सेटल, डिनर, व्हाइफ्रेन्डजस्ता अड्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ मिश्रण भएका कोड नेपाली बोलीमा अनुकरण गरिएको भई बारम्बार प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । नेपाली जनबोलीमा अभ्यस्त भएको र अड्ग्रेजी शब्दको अनुकरण गर्ने प्रवृत्तिका कारण यी कोडको मिश्रण भएको देखिन्छ ।

यसरी नेपाली डायस्पोरिक कथामा शब्दको तहमा संज्ञाको आधारमा अड्ग्रेजी र हिन्दी भाषाका कोडको मिश्रण भएको देखिन्छ । यसरी मिश्रण गरिनुमा बारम्बार सुन्नै र प्रयोग गर्दै आएको, आशय स्पष्ट पार्न, प्रतिष्ठाका लागि र आफ्नो भनाइलाई जोड दिनु प्रमुख कारण बनेका छन् ।

विशेषण : नेपाली वाक्यमा अन्य भाषाका विशेषण शब्द प्रयोग हुनु तै विशेषणका तहमा कोड मिश्रण हुनु हो । कतिपय अवस्थामा ब्राले नेपाली संरचनाको वाक्यमा अड्ग्रेजी भाषाका विशेषण पदको प्रयोग गर्दछ । यहाँ नेपाली डायस्पोरिक कथामा देखिएका विशेषण मिश्रित कोडको अध्ययन गरिएको छ जसको उदाहरण निम्नानुसार छन् :

- (१) दिनभरको मानसिक थकानपछि साँझ कुनै रेष्टुरेन्टमा पार्टटाइम काम गर्न जान्ये । (बजगाई, २०७९ : पृ. ७३)
- (२) पार्कको ठाउँठाउँमा सिनियर नागरिक कतै सङ्गतिको लयमा कतै एक जना सि – फू को निर्देशनमा ताइ – ची गरिरहेछन् । (गुरुङ, २०७५: पृ. १५१)
- (३) हरिले मलाई क्युट र आफूलाई हेन्डसम भन्ने गर्थ्यो । (रावत, २०७५ : पृ. ११०)
- (४) म अस्पतालबाट फर्केर फ्रेस भईवरी चिप्सको प्याकेट लिएर ल्यापटप खोल्दै थिएँ । (शर्मा, २०७५: पृ. २२ ९)

माथिका उदाहरणमा पार्टटाइम, सिनियर, क्युट, हेन्डसम, फ्रेसजस्ता अड्ग्रेजी भाषाका विशेषण पदको मिश्रण भएको छ । यी शब्द नेपाली कथ्य रूपमा बारम्बार प्रयोग गरिने भएकाले यहाँ प्रयोग हुनु स्वाभाविक मानिन्छ ।

पदावलीको तहमा कोडमिश्रण

शब्दमा मात्र नभएर कहिलेकाहीं पदावली ने मिश्रण हुने स्थिति देखा पर्छ, जसलाई पदावलीको तहमा कोडमिश्रण भनिन्छ। कुनै स्थितिमा शीर्ष घटक अड्ग्रेजीको र आश्रित घटक नेपालीको हुन्छ, भने कहिले मूल क्रिया अड्ग्रेजी र सहायक क्रिया नेपालीको हुन्छ। नेपाली डायस्पोरिक कथामा पदावलीको तहमा क्रियाको आधारमा मिश्रण भएको देखिन्छ, जसको खोजी यस अध्ययनमा गरिएको छ। नेपाली डायस्पोरिक कथामा प्रयोग भएका पदावली स्तरका कोडमिश्रणका उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (१) त्यसलाई उसले ट्रान्जिट प्वाइन्ट भन्ने गर्दछ। (बजगाई, २०७१ : पृ.१०२)
- (२) अमेरिकी स्टाइलमा लिभिड टुगेदर भएकाले नेपाली समुदायले कुरा काट्ने गरेको बारे मैले सुनेको छु। (रावत, २०७१ : पृ. ८४)
- (३) हतारहतार ड्रेस चेन्ज गरें। (गुरुङ, २०७५ : पृ.४)
- (४) गुड मोर्निङ, नमस्ते, दर्शन, शुभप्रभातम्, चौ – सान (ऐ. पृ. १५४)
- (५) ड्युटी अफ भएपछि, सिधै चेतनजीको घरतिर लागेँ। (ऐ., पृ. १६६)
- (६) आज मेरो डे अफ हो। (राजव, २०७५ : पृ. २३)
- (७) म पोलिटिकल्स एक्टिभिस्ट हुँ। (ऐ.पृ.४४)
- (८) भरदिनजसो ड्राइभिड गर्नुपर्छ नि। (ऐ.पृ.५०)
- (९) यो ओके पछि फोन कट हुनासाथ सबको मुखबाट निस्कन्छ, चुतड। (ऐ. पृ. १०५)

मथिका उदाहरण हेर्दा नेपाली संरचनाका वाक्यमा मुख्य क्रियाका रूपमा अड्ग्रेजी कोड आएको छ, भने सहायक क्रियाका रूपमा नेपाली क्रिया प्रयुक्त छ। माथि ट्रान्जिट प्वाइन्ट भन्ने गर्द्द, लिभिड टुगेदर भएकाले, ड्रेस चेन्ज गरें, गुड मोर्निङ, चौ – सान, ड्युटी अफ भएपछि, डे अफ हो, पोलिटिकल्स एक्टिभिस्ट हुँ, ड्राइभिड गर्नुपर्छ, फोन कट हुनासाथ जस्ता मिश्रित रूप देख्न सकिन्छ। यहाँ शीर्ष पदको रूपमा अड्ग्रेजी कोडको प्रयोग भएको छ, भने सहायक पदको रूपमा नेपाली क्रियापदको प्रयोग देखिन्छ। यसरी पदावली स्तरमा कोडमिश्रण देख्न सकिन्छ। यहाँ प्रयोग भएको अड्ग्रेजी भाषाका पदावली नेपाली वाक्यसँग बारम्बार प्रयोगमा आई अभ्यस्त भएकाले कथामा प्रयोग भएको देखिन्छ। त्यस्तै यहाँ चौ – साम क्यान्टोनी भाषाको शब्द प्रयोग भएको देखिन्छ। अड्ग्रेजी, नेपाली, संस्कृत भाषाका पदावलीको साथमा आएको चौ – साम वाक्यांशको अन्य प्रयोजन नदेखिई वहुभाषी र प्रतिष्ठित देखिनका निम्नि प्रयोग भएको देखिन्छ।

वाक्यको तहमा कोडमिश्रण

नेपाली भाषाको प्रयोग्नाले वाक्यको तहमा पनि कोड मिश्रण गर्दै आएको देखिन्छ। नेपाली डायस्पोरिक कथामा पनि यस्तो स्थिति देखा परेको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा छनोट गरिएका कथामा प्रयुक्त वाक्यको तहमा कोडमिश्रणका केही उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ, जुन निम्नानुसार छन् :

- (१) हि इज शेर्पा (बजगाई, २०७१ : पृ.६३)
- (२) ओ माइ गड हाउ स्याड योर लाइफ स्टोरी (ऐ.पृ.६४)
- (३) रोकसी कम अन, हेइइ गर्ल, गेट अफ बल, गेट अफ माई बल रोकसी (गुरुङ, २०७५ : पृ. १४)
- (४) विदआउट रिक्स नथिड क्यान बी एचिभ्ड (राजव, २०७५: पृ.४०)
- (५) इज देर ममी, ड्याड ? (ऐ.पृ.६५)
- (६) ह्वाइ ग्राण्डपा, ह्वाइ विल यू गो नेपाल (ऐ.पृ.६९)
- (७) ओ डन्ट वरी हजुर, आइ अन्डरस्ट्यान्ड ह्वाट यू मिन तर, मलाई यो उबर चलाउने काम आफ्नो लेखपढको लागि एकदम ठिक लागेको छ, इट्स गूड फर माइ काइन्ड अफ परसन (ऐ.पृ.१८६)

(८) दिस ट्रेन टर्मिनेटेड हियर (शर्मा, २०७५ : पृ. २२५)

(९) यु नो ह्वाट ? आम सिक एन्ड टायर्ड विथ यु एन्ड योर मुड (ऐ.पृ. २३१)

माथिका उदाहरणमा ब्रान्ले लामो वार्तालापका क्रममा अड्ग्रेजीको पूर्ण वाक्य मिश्रण गरेको देखिन्छ । डायस्पोरामा लेखक स्वयम् अड्ग्रेजी भाषाको प्रयोगकर्ता भएका कारण पनि नेपाली माध्यममा लेखिएका कथामा अड्ग्रेजी कोडको मिश्रण स्वाभाविक रूपमा हुन जान्छ । पाठकलाई विश्वसनीय बनाउन र आफ्नो प्रभाव छोड्नका लागि पनि वाक्य स्तरमा कोड मिश्रण गरिएको देखिन्छ ।

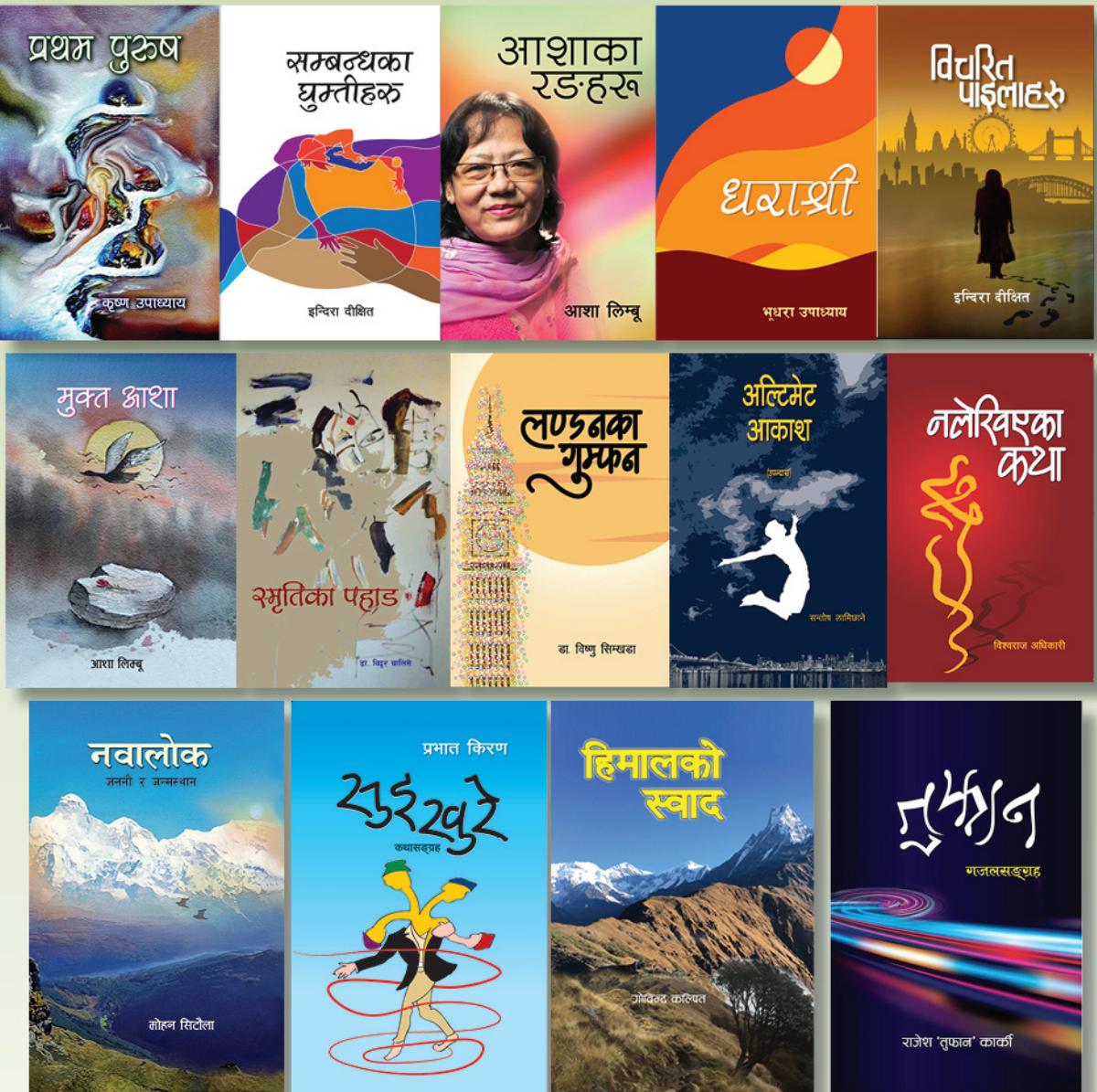
वर्तमान समयमा नेपाली भाषी समाजमा अधिक वक्ताले भाषाको निर्मित रूपको प्रयोग गर्दछन् । व्यावहारिक जीवनमा संवाद गर्नका लागि जुन भाषाको छनोट गरे पनि त्यसमा अड्ग्रेजी कोड पूर्ण रूपमा घुलमिल भएको पाइन्छ । भाषाको कथ्य रूपको प्रभाव लेख्य रूपमा पनि देखिएकाले उल्लिखित कथामा पनि यस्तो स्थिति देखिन गएको हो ।

निष्कर्ष

वर्तमान समयमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषा मानक रूपभन्दा भिन्न देखिन्छ, जसको प्रभाव नेपाली साहित्यमा पनि परेको छ । व्यक्तिले आफ्ना विचार विनिमय गर्नका लागि मूल रूपमा एक भाषिक कोडको छनोट गर्दछ, तर ऊ त्यही एउटा भाषाको प्रयोगमा सन्तुष्ट बन्न सक्दैन । उसले मातृभाषा प्रयोग गर्ने क्रममा अन्य भाषाका कोडको मिश्रण गर्दछ । भाषिक मिश्रण बहुभाषी ब्रान्ले प्रयोग गर्दछ । आफू बहुभाषी भएको जनाउन, प्रतिष्ठान कायम गर्न, आवश्यकता पूरा गर्न, आफ्ना आशय पुष्टि गर्न र अभ्यस्त भएका कारण वक्ताले एउटा भाषाको प्रयोग भझरहेको समयमा अर्को भाषाको मिश्रण गर्दछ । यो स्थिति कथ्य रूपमा मात्र नभएर लेख्य साहित्यमा पनि देखिन्छ । मिडियाबाट प्रभावित भएर होस् या भाषाको विश्वव्यापीकरणका कारण साहित्यकारले आप्ना साहित्यमा कोडको मिश्रण गर्ने गर्दछन् । नेपाली साहित्यकार जो नेपालबाहिर बसेर कथा लेखिरहेका छन् उनका कथा पनि कोडमिश्रणबाट अछुतो रहन सकेको छैन । जुनसुकै देशमा बसेर कथा लेखे पनि नेपाली कथामा अड्ग्रेजी र हिन्दी, क्यान्टोनी भाषाका कोडको मिश्रण देखिन्छ । डायस्पोराका नेपाली कथामा नेपाली भाषाका भाषिकाका साथै नेपालभित्रका दोस्रो भाषाका शब्द, वाक्यको प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस्तै यी कथामा भाषाको लघु एकाइ रूपदेखि वाक्यको स्तरसम्म कोडको मिश्रण भएको पाइन्छ । यस्ता कथामा आफ्नो आशय प्रस्तु पार्नका लागि, विदेशी संस्कृति र जीवनशैलीमा रहँदा बारम्बार दोस्रो भाषाको प्रयोग गरेकाले अभ्यस्त भएका कारण, प्रतिष्ठित बन्न विश्वसनीयता कायम गर्नका लागि र आञ्चलिक भाषाको प्रयोगका क्रममा कोडको मिश्रण गरेको देखिन्छ । कथामा दोस्रो भाषाका कोड जुन नेपाली जनबोलीमा पचिसकेका छन्, तिनको प्रयोग गरिएकाले कोडमिश्रण स्वाभाविक देखिएको छ ।

सन्दर्भसूची

- किम, इ (सन् २००६), 'रिजन एन्ड मोटिभिसन्स फर कोड मिक्सिड एन्ड कोड स्विचिङ', टेसल जर्नल, (भोलुम ४ नम्बर १) पृ. ४३-६१ ।
 गुरुड, दाजु (२०७५), टाँकीका फूलहरू, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 पन्त, महेश्वर (२०७५), नवोलेहरू, काठमाडौँ : शिखा बुक्स ।
 बजगाई, कृष्ण (२०७५), कमरेड भाउजु, काठमाडौँ : शब्दार्थ प्रकाशन ।
 बजगाई, सञ्जु (२०६७), समुद्र र सपना, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक झण्डार ।
 बजगाई, सञ्जु (२०७३), मध्यधार, काठमाडौँ : दोभान प्रकाशन ।
 बन्धु, चुडामणि (२०७३), भाषाविज्ञान, नवौं संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 राजव (२०७५), पाई, काठमाडौँ : साडगिला पुस्तक प्रा.लि.
 रावत, गोविन्दसिंह (२०७१), गंगा, क्यानडा : नेपाली साहित्य समाज ।
 वार्डहाग, रोनाल्ड (सन् १९९८), एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्युस्टिक, न्यु योर्क : ब्रासिल ब्ल्याकेल ।
 शर्मा, सानु (२०७५), एकादेशमा, काठमाडौँ : साडगिला पुस्तक प्रा.लि. ।
 साइरेगर, वरेन (सन् १९९६), कोड अल्टरनेसन इन विलिङ्जुअल स्पिच विहेमिअर, युएसयु : मेडन ।
 सुवेदी, होमनाथ (२०६८), डायस्पोराको मान्छे, वासिङ्गटन डी.सी : अन्तर्राष्ट्रिय साहित्य समाज ।

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत Samakalin Literary Academy, UK

136 St James Road WD18 0DX , Hertfordshire, Watford
email:literarysac@gmail.com

मूल्य : नो. ३००।-
\$ 10